

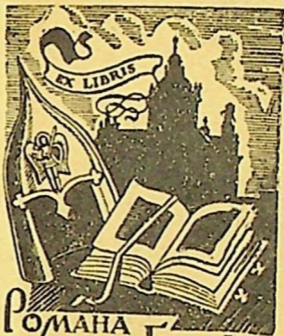
МАРКО ВОВЧОК

МАРУСЯ
ПОВІСТЬ

РЕГЕНСБУРГ, 1946

РОМАНА ГЕНИК-
БЕРЕЗОВСЬКОГО

СЕРІЯ » УКРАЇНСЬКА КЛАСИКА «

МАРКО ВОВЧОК

МАРУСЯ

ПОВІСТЬ

Ф. П. Тимко-Борозовський

Регенсбург

1946

TULA-online.org

Видання Спілки «Українське Мистецтво»,
кооперативи з обмеж. порукою в Регенсбурзі.

Permitted by authority of Military Government
Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg, Kumpfmühlerstraße

Марко Вовчок

Те, що я розповім вам, діялося давним-давно на Україні, у глухій пущі, і ще й досі по світові не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, уневіряла, ніби у глушні є чимало чесних великих подій, все одно, що пишних квіток. І оповідала бабуся — а вона була давня сильно, прожила чимало на білому світі, чимало дечого побачила та чимало дечого зазнала — оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із цими порослими в глуші квітками, ті з цими, що в глуші укриті, подіями.

„Віки йдуть, минають, — оповідала вона, — а усе однаково пишні, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величні події любо заспокоюють і м'якшать серце людське”.

I.

Давним-давно на Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір цей, де вони жили, такий, що кращого не бажала б собі найвередливіша людина. Достався він Данилові, перейшовши через руки Бог-зна кількох прадідів і прабабок. А відомо ж кожному, що, де осе-

литься українець із україркою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простеляться криві стежечки по степу та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні, — то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка то сила квіток, скільки улюблених куточків і в степу, і в лісі, і на сусідній луці, та яке то багатство пісень!

До того сам Бог щасливо умістив цей хутір між степом та лісом, річкою та лукою, горою і долиною: з одного боку степ ховався з очей, зелений, безкрайї, занашний, покритий хвилями зелені, з другого — знімалися до неба гори, то завітчані деревами, м'якенькою травицею, то каменясті й оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без слідів дороги, якось щасливо цвіла собі з третього боку, а з четвертого котила води свої річка, то через луку, в рівень із м'якими берегами, відбизаючи у своїх водах тільки небо з його світилами та габу гнучкого комишу, то раптом попадала між дві скелісті кручі і шуміла під їх величезною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними краплями, і винурхувала птиця, що притаїлася в комиші, і легенька пеленá тумáну виринала пáд рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим промінням сонця, перші ранішні пахощі трави та квіток! А по-свіжілі в нічній тиші гори, позолочені світлом та блиском! А ліси, що тихо шелестять листом! А степ безкрайї, ввесь укритий тінями та повіддю світла!

Це ранок, — а день який! День, коли все у природі прокинулося, живе в повному розпалі світла, життя та діяльності! Як шуміли тоді свіжі ліси, як сяла безжурна долина! Як ніжив розкішний степ, і що творив у людській душі гомін глибокої ріки разом із трепетом дзвінкого кошичу!

А вечір? Тихий, рожевий вечір, що обгортає землю нітьмюю і прохолодою? А зорі, що висинають на небо, і місяць над обрієм — смуга місячного світла на темному стелу, узлісся, посріблене сяйвом, чашечки нічних квіток у долині, м'яко освічені місячним промінням, — зорі горять у глибинах ріки і дзюрчать у тихих струмочках, одна гора вся стуманіла, а друга — поленішала, і ясені огнік у хатині, що потонула посеред розквітлого саду!

А крім цього вдячного сусідства м'якої луки з глибокою рікою, величних гір та укритої цвітом долини, гомінливого лісу та хвилястого стелу, було ще добре сусідство хороших людей козацького роду.

Кожного свята неодмінно або самі Чабани вибиралися в гості, або мусіли вдивлятися їй пізнавати, хто це простує степовим шляхом до хати: Семен Ворошило чи Андрій Крук, або знову треба було йти назустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої дівчини Ганни, яка появляється попереду інших дівчат та молодиць у величезному, яркому, оце дорогою сплетеному, вінку на голівці, або мусіли дожидати на березі, поки не зблизиться непевний човен Івана Грома.

Та яка корясть перелічувати усіх друзів та прия-

телів, до чого розповідати про всі їх розваги та забавки, приятні зустрічі, любі побачення, ласкаві розставання? Між чужими наймиліша забава може видатися найнуднішою, найбільші радощі незрозумілими, — це вже відомо, як відомо їй те, що часом ніякі принадні ігрища та радощі не зрівняються з тихою бесідою добрих знайомих людей, і жадні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства певного, вірного друга. Мені здається, найкраще було просто сказати, що на хуторі життя було дуже гарне, таке гарне, що нікому не спало на думку у чомубудь змінити його, ніхто не мав бажання чимбудь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки рівчаків, провалів та усяких пригод! І от по Україні пішла недобра поголовка, а що гірше — почали діятися негарні речі.

Що квітка занашніша і свіжіша, тим скоріше протягають руку до квітки і „за її красу зривають її“; — хороша була Україна, і от татарва та інші усякі вороги линули до неї і шматували її, міряючись один із одним у шахрайстві, ненажерливості та зраді.

Багато було кривавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було б оповідати. За Богдана Хмельницького, — я маю надію, що ви всі чули і знаєте трошки, що то за гетьман був Богдан Хмельницький! — за Богдана Хмельницького Україна немов відпочила, але після його смерті такі розрухи знову настали, таке безталан-

ня, що, кажуть, тоді найгрізніші очі плакали, і наймудріші голови туманіли.

Український народ розбився на угруповання: хто тяг за Московщину, хто за поляків, хто за приятельство з татарами. Як сливе постійно, на жаль, це буває, до спільного діла домішалися особисті справи, почалися сварки, суперечки і, нарешті, сталося, як каже прислів'я: „Зацрягли й просто, та поїхали криво”.

II.

Одного вечора зібралися гості в Данила Чабана. Вечір був тихий, темний, гості були задумані та сумирні, господарі не клопітливі і не веселі. Більш розмовляли очима, ніж словами. Усіх, либонь, огорнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка зверталися до Андрія Крука з запитанням про місто Чигирин і коли провадили розмову, то все про те місто Чигирин.

Знати було, що Андрій Крук добре знав це місто: він відказував, не запинаючись, і немов малював своїм оповіданням і мурі чигиринські, і вулиці, і кріпосні вали.

Жіноцтво журливо прислухалося до чоловічої розмови, а коли ця розмова втихла, і клубки диму починали повивати вусаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їх шепоті все чулося про всякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про поляглих у січі лю-

дей. Безнастанно жіночі обличчя бліднішали, безнастанно на їх очах блищали сльози.

Одна бабуся сиділа, ніби скам'яніла, нерухомо, тільки вряди-годи, коли всі змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва півці. Сама виряджала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молода дівчина, що, як знати було з блідого її обличчя і гарячкової жвавости, сама недавно вирядила „свого“.

— Пішов. Учора ввечорі ми...

Вона хотіла щось розповісти, та губи її затремтіли, вона нічого не розказала, і подруга її більше не питалася.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулилися де-небудь у куточку і з насупленими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, нашорошували вуха і, либонь, ловили кожен погляд і затямлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, з білявою голівкою, з величезними блискучими очима та з червоними губками, пильно провадила своє діло: від пильности та клопоту вона навіть висунула гостренький язичок і, схиливши набік голівку, в'язала якісь снопики з трави.

Все більше вечоріло, і в хаті все більше затихало. Уже манісінька гостя, випустивши з рученят снопики, сама лежала снопиком біля ніг материних, обнята міцним сном, заплута вся довгими пасмами ясних кучерів.

Надворі було темно і в хаті стало тихо-тихо. Раптом хтось постукав у хатне віконце...

Сталося це так несподівано, що спершу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге, і ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно.

Господар підвівся зі свого місця і пішов відчиняти двері; його гості та приятелі смоктали безпечно, як перше, люльки; жіноцтво сполохалося, дівчора здригнулася.

Данило відхилив двері і спитав, хто стукає. Йому відказали голосом, від відгуку якого заснівало хатне віконце, що це подорожній утомлений чоловік просить дозволу відпочити в ласкавого господаря.

Данило на це відповів: „Милости просимо“ і, розчинивши двері навстіж, запросив подорожнього звійти.

В розчинені двері потягло замашнім вечірнім повітрям, і на хвилину блиснуло кілька блідих зір, потім двері заступила велетенська людська постать, у всіх закутках залуцало і прогуло: „Помагай-бі“ і, низько схиливши голову, боком прониісни могутні плечі, вступив до хати подорожній.

Коли б у хаті були люди хиткішої, менш спокійної вдачі, вони певно змішалися б і не знали б, як вітати цього подорожнього. Хоч на Україні і не вдвовижу могутня та блискуча козацька краса, проте не легко було б знайти до пари тому, що звійшов до Данила Чабана, подорожньому. Цей височезний зріст разом із дивною огрядістю та зміною гнучкістю, це засмалене сурворе обличчя з вогняними очима, чулість та обачність

до всього і заразом вільний, безпечний спокій хоч кого примусили б здригнути ся.

Але в Даниловій хаті зібралися все люди нескорі до переполоху, тим то й стомленого подорожнього повітали, як і личить стомленому подорожньому-мандрівцеві: його привітно запросили сісти і широчастували, чим Бог послав.

Мандрівець визначався простотою, і скромністю, і чеснотою, і звичайністю. Як людина перехожа і нікому тут невідома, він зовсім і не виставляв себе на показ, а так само й не вивчався цікавими очима в усі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та пустими запитаннями про життя хазяйське, — зовсім ні. Ані трохи! Мандрівець, якщо і вів розмову, то все про справи світлі, що всіх тоді цікавили і хвилювали: про вороже грабіжництво, руйнування і спустошення України, про грабежі та гвалти, які в'н бачив дорогою; спитав господаря, чи тихо покищо в них, і чи безпечні окружні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, показали себе примірно: дивлячись на такого мандрівця, певно їм приходили на гадку питання, від яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрує? Скільки він виходив гір та долин, поки стомилось його сильне тіло? Чи мандрує він, давши зарік, чи з нужди, чи з примхи? Де він уродився та охрестився, коли говорить про невірного турка, як про нераз ловленого звіря, про поляків — як нераз випробуваних панів, про москалів — нераз дізнаних боярів? Знає він, либонь,

трохи й Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю в край.

Але ніхто не потурбував подорожнього, а себе не зневажив ні лукавим, ні правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на нього, на його сільське вбрання та міркували про себе, де та тихомирна пива, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамище на всю щоку від горбатого носа до сторожкого вуха.

Однак, що далі точилася розмова, тим подорожній ставав балакучіший: мабуть, захочений увагою всіх присутніх та мовчазним співчуттям, він почав описувати так живо і яскраво недавні битви, що всі затаювали дихання, ніби самі навіть бачили справжні січі. Безпечні з виду козакі запалилися; жінки скрикували і плакали, діти, втративши сон, що все перемагає, і ті з напіврозкритими устюньками, з широко розплющеними очима, сиділи нерухомо на своєму місці, немов зачаровані.

Раптом різко пролунали два постріли з пістоля, один за одним. Усі в хаті припинили і нашірошили вуха. Постріли понеслися звідкільсь із степової далечини, і знову настала супокійна тиша, як і попередю. Мовчанка тяглася далі, але більш жадного звука не донеслося, крім повівання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду, що обступив навкруги хату.

— І до вашого хутора долітає голосок! — промовив подорожній.

— Це чи не з чигиринського шляху? — мовив і собі Андрій Брує.

— Чути звідусіль! — відказав господар.

Тимчасом жіноцтво почало розпрощуватися з господинею, вибираючись додому. Одні вели, інші несли дітей. Між жінками були й старі, і молоді, і зовсім ще молоденькі, але на всіх їх різноманітних обличчях, коли блискуче світло освітило їх, як прощались, визначалася в тисячах різноманітних виразів та сама непохитна воля, що вогняними рисами відбивалася на обличчях чоловіків. Потонула в запашиному, розквітлому саду хата, де тремтуче світло каганця відсвічувалось на вусатих обличчях: на порозі напіввідчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на околицьніх стежках: двір, що виходив у степ; ніде ані тину, ані огорож, окрім шелесту дерев, — це все являлося, здавалося, мирній сільській малюнок, але водночас малюнок цей також дихав, сказати б, якоюсь особливою, чімою та тихою, але грізною силою.

З гостей залишилися тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III.

— А як тепер добратись до Чигирина? — спитав подорожній, опускаючи голос, як звичайно мимохить робить це чоловік непевного часу, починаючи розмову про щось для себе важне.

— Трудновато, — відповів господар. — Окрізь польські ватаги.

Приятелі господареві мовчки випустили з уст по величезному звоєні диму, при тім злегка підвелися догорі їх густі брови і все це разом, без слів, красномовно промовляло про те, що думки в них зовсім однакові з думками господаря.

Подорожній встромив очі в бесідників та обертав погляд то на одне безпечне обличчя, то на друге.

Уже сам погляд цих огняних, пильних очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпеки, скільки перебуто труднощів, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторність у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто в Чигирин, — казав подорожній.

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — завважив Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Краще б „далеко, та легко, а то близько, та слизько!“ — озвався Ворошило, а Андрій Крук уважніше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братові, мандрівцеві, нема чого розбирати доріг, — відповів мандрівець: — хоч часом дорога випаде й докученька, а береш її... Гарзд, як трапиться добрий товариш, панове! Я вам скажу, був у мене добрий товариш, була в мене з ним і добра рада, і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно, — мовив господар, — добре братство краще за багатство!

— Хороші в поляків пани, в турків султани, в москалів „реб'ята“, а в нас брати, — мовив Андрій Брук.

— Та не всякого пана знати по жупані! — сказав Ворошило.

— Поганий той піп, що вгадує свята тоді, як вони проминули! — відказав мандрівець, обводячи їх своїми іскрометними очима.

Йому відповідали не менш зрозумілими поглядами.

Якийсь час тяглася оця німа розмова, але така красномовна, що після неї і слів не треба було: один одного признали.

— З Січі товариство поклін засилає! — сказав мандрівець, — а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — відказали йому козаки в один голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодився був із Москвою, а другий з Польщею перемовляється, турків на поміч покликав. Люте врем'я!

Глибокий сум охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зверхньою безжурністю, вирвалася наверх і виявилась із усієї сили.

— Мені треба пробратись у Чигирин, — сказав січовик, трохи помовчавши.

— Всі шляхи повідрізувані.

— А Гуниг хід?

— У них, у руках!

Січовик замислився, але видко було, що його не облудна надія засмутила, не лякала трудність, а що просто він прибирав у голові нових способів та засобів, як краще досягти задуману ціль.

— Слухайте, товариші, — сказав він, подумавши: — мені треба пробратись у Чигирин до Петра Дорошенка. Справа тут іде не про одну голову, а про всю Україну... Як я опізнюсь у Чигирин, то...

Тут січовик обернув погляд в усі боки.

Господині не було в хаті, діти поспули сидючи, і він уже хотів був повести мову далі, як раптом зустрівся з утопленими в нього очима, немов двома величезними діамантами, що горіли співчуттям та увагою. Очі ці сяли з темного неосвітленого кутка хати, і тільки добре приглянувшись, січовик розглядив ставну постать дівчинки, що виступала непорушно в тіні: вона, як обперлася на складені рученята, витягнувши голівку, встромивши очі, так і застигла, неначе заслухалась.

— Це моя маленька дочка, — сказав господар, оглянувшись слідом за очима січовиковими. — Марусю, підійди по сюди!

Маруся надійшла до батька. Блискуче світло вдарило їй просто в личко і розсипалося по всій її стрункій постаті. Це була справжня дівчина, українка, з темними оксамитними бровами, з засмаленими щічками, у вишній сорочці з широкими рукавами, у синій запасці і в червоному поясі. Густе біляве волосся заплетене в коси, і в косах трохи було кучеряве та вилискувало,

як шовк. На голові був вінок із квіток; одні з них уже пов'яли, інші ще були свіжі і трохи пахли.

— Марусю! — казав батько, — що ти чула з нашої розмови?

— Усе, — одказала Маруся.

— А що?

Марусині очі звернулися на січовика.

— Треба в Чигирин, — промовила вона, — треба до пана гетьмана!...

— Слухай, дочко, — сказав батько повагом і стиха, — про те, що ти чула, не кажи жадній живій душі, так наче ти її не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — відказала Маруся.

Батько не наказував удруге, і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про непохитну щирість дівчати не було їй сумніву.

— Не треба тобі слухати нашої мови, Марусю, — сказав Данило. — Піді, поклич матір з саду; скажи їй, що брати поснули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але ту ж мить разом почулося кіньське тупотіння, — скакала ніби ціла ватага кінноти, чути було на різні грубі голоси гукання, і бліде, як смерть, обличчя господині з'явилося на дверях.

— Скачуть верхівці... ватага... — промовила вона, — просто до нашої хати... ось вони!...

— Пропала вся справа! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги і держав у руках шапку. Козаки стояли мовчки. Метушні не було пай-

меншої, але знати було, що думки тяжко напружені були в кожній голові, і що тисячі плянів і намірів перевернулося в кожного на умі.

Господиня зачинила двері знадвору в сіни, із сіней у хату і стояла, це зводячи очей з чоловіка, чекаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда і в такому збентеженні стояла Маруся.

— Ви спить! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. — Я пішов до товариства ще задія... Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене...

— Є вихід із світлиці у стел, — звернувся він до січовика: — йди за мною!

Все це сказане було хутко, а зараз потім виповнене хутчій, ніж це можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаки лежали на лавках і спали за́видним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їх обличчях, ані трохи не тривожачи їх міцного сну, дихання було таке мирне, що по ньому можна було, немов на годиннику, рахувати час; господиня сиділа над роботою, Маруся теж, і обидві нильно потонули в мудронці мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сіни, відчинили і зачинили за собою двері у світлицю.

Тимчасом ватага пригналася і була вже перед ганком: хроніня коней, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім декілька чоловіків ізскочило з коней, а далі нагло загнукали в двері, і хтось грубим голосом крикнув:

— Ей, ви!... Одчиняйте!

Не встигла господиня звестися і спитаги, хто там, як двері мало не зіскочили з одвірків від нового грюкання, і вибита шибка задзвеніла в хаті, упавши додолу разом із висадженою рямою. З шореткими вусами і широкими вилицями пика зазірнула у вікно, швидко, неймовірно та підозріло все оглянула і гукнула:

— Чого не відчиняєш?... Чого не відчиняєш?...

Господиня випустила з рук роботу, але все ще стояла, вагаючись на одному місці.

— Відчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів, і двері так затремтіли від ударів, що вся хата здригнулася.

Господиня відчинила двері. Ватага чужоземних воєнків увірвалася до хати і з галасом та гамором кинулася нишпорити по всіх кутках.

Господиня, зібравши коло себе малу дітвору, нагло розбуджену, перелякану і здивовану, що нильно стежила за всією метушнею очима повними сліз, стояла осторонь і байдуже дивилася на те, як увесь її хатній прибір, усе хазяйське добро кидали додолу, били і нищили.

Тимчасом, як одні присікалися з допитами до Андрія Крука, що позіхав на весь рот замість усякої відповіді і, немов оп'янілий від сну, хитався то на той, то на цей бік, як хитається свитка на жердці вітряної погоди, інші штовхали попід боки Семена Ворошила, що підводився, позирав на них, уважав їх то за кума Гарасима, то за кума Явдокима, і знову падав на лаву, немов підстрелений.

— Це він! Той самий!.. Ні, не він!.. Ні, він!.. — кричала військова ватага, сперечаючись поміж собою і термосячи обох козаків.

— Де господар?.. Подавай господаря! — кричав, як не свій, знати, «старший із ватаги.

— Зранку до приятеля пішов у гості, — відказала господиня.

— У гості?.. Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники!.. Що це за люди?

І він, замість того, щоб указати, вдарив із усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила, і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступилася назад, немов перед розлютованим звірем.

— Знайомі люди — відказала вона, перемагаючи після цього мимовільного руху знову своє збентеження.

— Прийшли вони торгувати в нас, дожидають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обізвався Андрій Крук, встаючи і проганяючи буцим останні сні, — ми прийшли воли торгувати і не застали господаря. Що ж, кажу я кумові, ось йому, — пояснив він, показуючи на

Ворошила, який теж прогнав сон і покірно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрічатися з утопченими то в нього, то в Крука, з усіх боків поглядами. — Що ж, куме, кажу я цьому... Нема, куме, господаря дома, га?.. Нема — то й нема. На нема й суду нема...

— Перестань верзти, дурний хлюпе! Хитруни, знаємо ми вас! Пов'язати їх! — гукнув він до своїх, і вони ту ж мить накинулися на козаків, немов шуліки.

Саме в цей час відчинилися двері, і до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старший, накидаючись на нього.

— Та колись люди тутешні господарем звали! — відказав Данило.

— Їй, ви, чи стоїть варта коло двору? Не дримати, чуєте?

— Коли тобі миле твоє життя, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним, — відповідай мені зараз без викрутів: де бунтівник-запорожець? Відповідай просто!.. А то я тебе в попіл зітру!

Сказано це чванливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягала йому до козацького плеча, і відповів спокійно:

— Не відаю ніякого бунтівника-запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі й сліду від неї не лишу! Чуєш?

— Ваша воля й ваша сила! — так само спокійно відказав Данило.

— Та він не втече від нас! Варто через це гарячи-

тись! — сказав другий, теж знати, офіцер, який, скоро лише увійшов до хати, розсівся на лаві і смоктав люльку з ягтарним мундштуком. — Ми ж мало що зранку не їли нічого! — додав він, протестуючи і тихо зітхнувши.

— Що є їсти? — загукав гнівно старший, пагло і люто кидаючись на всі боки і нюхаючи повітря. — Що є? Подавай сюди! Хучко! Подавай!

І він тупотів ногами і лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило, — поспішай з вечерєю.

Господиня проворно взялася готувати страву. Очі її оббігли всю хату, всі куточки, ніби шукаючи когось і, здавалося, якась тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі і тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла підчас метушні.

V.

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла ніч таємно зорила, коли Маруся швидко випорснула з хати, проповзла понід гіллястим наметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і опинилася в саду. Тут її сховали кучері яблуні і густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи, коли перестане колотитися серце. Кожна жилка в ній билася, ноги підгиналися під нею, мислоньки роїлися і міналися; якісь блискучі образи літали перед очима, а з очей точилися пекучі сльози від нової, незнаної досі туги на серці, суміш із якоюсь радісною надією.

Від свіжого пічного повітря вона прийшла до на-
м'яті, нарешті і сльози припинилися, і думки взяли лад.

Усе навкруги було таке пахуче, та свіже, та цві-
туче! Усе таке любе і близьке серцю! Уся повна любови
і смутку, вона нахилилась і палко почала цілувати тра-
ву, квіти, нахилене гілля, звертаючи туди і сюди очі
свої, виказуючи всією істотою своєю і вагання, і щиро-
сердну прихильність до чогось, не зовсім ще ясно зро-
зумілого, але такого, що вже поглинуло всю її душу.

Легенький шелест між деревами пройняв її моро-
зом і кинув у жар. Вона припала до землі, і вся її біла
постать потонула в розквітлому білому гіллі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикипіла до землі серед
цього пімого саду, під м'яким світлом і мерехтінням зір,
серед тихомпрних пахощів квіток і трави; всюди на-
вколо неї було тихо, і вигуки, що долітали з двору, про-
низливо тремтіли в теплому повітрі.

Вона хотіла вже була відхилити гілля, що прикри-
вало її, як знову пролетів легенький шелест, такий са-
мий, як і попереду, і просто перед нею виросла здоро-
венна постать січовика між двома високими черешнями.

Марусине серце радісно затремтіло і слідом потому
журно та жахливо затріпотало.

Постоявши трохи, січовик рушив далі, — знати,
простував до виходу з саду над річку. Велетенська по-
стать його здавалася велетенською тінню, — так легко,
так тихо і зручно пробиралася вона між густими, міцно
сплетеними між собою черешнями та кучерявими яблү-

нями: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому і нащо, Маруся пробиралася й собі слідом за січовиком, часом лише зупиняючись від тьохкання та замирання серця.

Так обоє перейшли вони через увесь сад, вибралися за огорожу з живої виткої і повзкої зелені і опинилися коло річки.

Річка колесалася між берегами з якимось турботливим гомоном. Побережний камінь сріблвся в темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли в небі. До в'яза, що попустив слідне гілля своє в річку, прив'язаний був човен, хиткий і легенький, як шкаралупа. Сумежна лука, гори — усе повите було тишею, теплом і прозорою теплою млою.

Тут січовик знову спинився, обертаючи погляд у всі боки і міркуючи, — як раптом почув позад себе дитячий тихий голосок і ту ж мить почув дотик дитячих ніжних рученят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі ні здивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби і в зароді не було ніякого лиха, ні напасти.

Але Маруся не спромоглася вимовити і словечка і, тільки ухопивши його за руку, з благанням звертала до нього очі.

Проте оці очі говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по голівці. Щось схоже на

ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробратися до Чигирина! — вимовила Маруся.

— Як же це можна, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— У стєну стоїть батьків віз із сіном — промовила Маруся: — воли пасуться теж у стєну... Я^овсе знаю, де й що... Запряжемо воли... Лягайте в сіні... Я повезу до Книшевого хутора... Там річка... За річкою вже чигиринська сила!

Січовик дивився у блискучі її очі, на її тремтливу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотиться маленьке серденько. Він почув раптом, що його мужне, загартоване серце немов розтоплюється в грудях, і щось таке з ним подіялося в ту хвилину, що й опісля не міг він доладу розказати, а тільки замислився згадуючи.

— Хто це тобі цю думку подав, Марусю люба? — спитав січовик.

— А я знаю казку, — відповіла Маруся, — як дівчина від розбійників утекла.

— А розкажи мені цю казку, Марусю! — мовив січовик.

— А до Чигирина? — несміло спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одказав січовик, ніби обіцяв їй медяника. — Ми, мабуть, узявши берегом у цей бік, проберемося в степ?.. Прoberемося? Ну й добре! А дорогою казки послухаємо.

Рука об руку вони почали пробиратися берегом якнайобережніше. Спершу долітав до них шум і голоси з Данилового двору, але потім облягла їх цілковита тиша, яка лише буває нічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть плески та переливи хвиль тільки надають тиші, а не порушують її.

— Ану, розкажуй казку, Марусю, — казав січовик, коли вони ступили сюди.

Чимало тривоги, чимало надії і острахів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика з сумним ваганням; січовик споглядав на неї і уєміхався. Навіть при певному мерехтливому світлі нічних світил відко було в ньому стільки чулості, відваги, таким чарівником виглядав він, що в Марусі відразу відлягло від серця, і зникла вся тремтлива метушливість.

— Ну, починай, Марусю любя, починай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

VI.

Маруся почала:

„Жив собі, був собі козак і віддав свою дочку заміж“.

— Коли за доброго чоловіка, то й з Богом! — зауважив січовик.

„Козачці не до душі був молодий“, — оповідала далі Маруся, — „але вона покорилаь батькові, пішла заміж і молодий відвіз її до себе в госноду“.

— Відна дівчина! — додав січовик.

„Тільки чудна була та господа в молодого”, — оповідала далі Маруся. — „Стояла вона серед густого лісу. і ніде не було шляхів битих, і нізвідки ніхто не показувався: пустеля навкруги. Тяжко зажурилася молода”.

— Ще б не зажурилася! — зауважив січовик.

„І зразу вона ні на що не дивилася, усе побивалася, потім з горя почала до всього додивлятися та все розглядати... Все розкоші... тільки їй не треба було розкошів, а заманулося їй довідатися, куди це чоловік її щовечора їздить із товаришами. Але як тільки спадуть вони на коней, так відразу й зникнуть у гущавині, лише хвилинку яку чути кінське тупотіння, а потім знову тихо та глухо...”

„Ходила вона по всьому домі і від усього дому були в неї ключі. Тільки ніколи чоловік не пустив її в один льох. Льох цей стояв під густими тіллястими дубами, двері чоріли з-під зеленої листви, немов звіряча паща. »І що вони таке ховають?« — подумала молода.

„Подумала і зараз до льоху. І бачить на засуві такий замок, що її удесятьох його не підняти.

„Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Поглянула у щілину — темно, як у криниці.

„Коли це з-під порога щось блиснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось блищить! »Що воно таке?« — думає собі вона.

„І хоч страшно, проте засунула руку і вхопила.

„Чує — щось холодне. Зирк, а то обрублений бі-

ленький мізничник, і на ньому перстеник. »Довідалась я, — думає молода, — їздять вони на розбій«.

„А молодий був такий ласкавий!..”

— От і впізнай людину з виду! — мовив запорожець.

А тимчасом уже почало світати. Передранішній вітрець перелітав степом. Вони все йшли понад тихими берегами рука в руку.

„Почала молода думати-гадати, що їй робити, так думала вона, що в голові в неї шуміло, непаче під млинковим колесом. Навкруги усе чоріли ліси, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в ній лише заблудитися можна, а не знайти притулок або вибратися до живих людей.

„Куди втікати!

„Довго вона думала й передумувала. Сонце вже закотилося, а вона все думає. Зорі висипали на небо, а вона все думає.

„Коли чус: їдуть!

„Увіходить чоловік і такий радіє їй.

»Я за тобою скучив!« — каже.

„Простяг до неї руки, а вона бачить на руках у нього кров.

»Що це на рукаві?« — питає.

— А це я полював червоного звіря, — відказує їй сміється.

„Почули товариші, і собі засміялися.

„Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а це ще й страшний став.

„Поглянула вона на його товаришів — жадного приємного обличчя немає.

„Подумала вона, як воно жити з ними, забула про всякі страхи і поклала утекти.

»Утечу світ за очі!«

Січовикові дуже подобалася казка; хоч які думки клопотали його голову, проте він так дививсь на Марусю і так усміхався, наче його солодким медом частували.

„Тільки діждалася, що всі поїхали здоху, зараз вона щільно позачиняла і ворота, і двері, і вікна, і пустилася бігти лісом. Ні шляхів, ні стежок, жадного сліду не було, тільки вечірня зоря привічувала їй, і по ній вона путь держала.

„Усю ніч вона все йшла та йшла, а ліс усе густіший та густіший, все темніший та темніший.

„От ледве-ледве стало на світ благословлятися, і тихо-тихо почали пробиратися в ліс червоні стяги. Вона вже подумала собі, що вдоєвіта їй веселіше буде, коли це чує — за нею погоня, і все ближче, та ближче. Гілля тріщить, коні пререкають, чоловіків голос грізно лунає: »найду!« І його товариші переговорюються: — »Ось тут вона! Он там вона!«

„Зиркнула вона туди-сюди: немає ніде притулку!

„Тільки одне дерево стоїть, розкнивши кошляте шатро, вона хутчії до того дерева, вилізла на самий вершок і притаїлася.

„Але, поспішаючи, упустила хустку з шиї і, коли погоня добігла до того місця, зараз усі вони її побачили білу хустку на землі”.

— Ай-яй! — мовив січовик жваво.

„Зараз усі загукали: »Її хустка, її хустка, вона тут, вона недалечко, вона в цей бік утікає!«

„І почали шукати, нищипорити, шаблями гілля рубати, кіньми куці топтати.

„А тут чоловік і каже: »Чи не забралася вона де на дерево?«

„Ухонив свій сніг і, що було сили, почав ним колоти поміж гіллям!”

— Ай-яй! — сказав січовик. — Бідна молодниця, потерпілась же вона лиха!

„Коли це гострий сніг устряв її у бік, потім влучив у руку, потім черпнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і заканала, так і заканала з дерева”...

Січовик знову розжалобився над бідною молодницею: охав та ахав він дуже жалібно.

„Краплини її крові влучили просто на голову чоловікові. »Ох, яка тепла роса канає з цього дерева!« — сказав він.

»»Видно, побігла вона десь далі««, — кажуть йому товариші.

»Далі наздогін за нею!«

„І всі розсипалися у лісовій гушавині.

„А вона тоді тихенько злізла з дерева і знов пустилася бігти.

„Довго вона бігла, дуже довго, і вибігла на дорогу, і бачить — їде шляхом старий козак і везе віз із сіном. Кинулась вона до козака і почала його благати: »Візьми

мене, чоловіче добрий, сховай мене денéбудь! За мною женуться! Мене піймати й убити хочуть!» — А козак її і каже: — »Та ось я везу сіно; лягай на возі, зарийся якнайглибше та тільки лежи тихо!»

— Бравий козак! Дай йому Боже здоров'я чорт зна поки! — мовив задоволений січовик.

„Ледве встиг старий козак зарити її в сіно та махнути на воли батогом, аж тут і погоня надбігає!

»Чи не бачив часом молодиці?» — гукають до козака. — »Куди вона побігла?»

„»Не бачив«», — відказує козак.

»А що ти везеш?»

»»Сіно везу««.

»Добре сіно в тебе? Ану, взич по трохи нашим коням«.

„Козак спинив віз і скинув сіна для їх коней.

»А в тебе, либонь, ще люлька не погасла?» — питає один розбійник.

»»Ні, курить ще««, — відказує козак.

»Дай по запалити«.

„Козак подав їм свою люльку, і вони почали один одному передавати її та свої запалювати.

„А отаман і люльки не розпалював, і коня свого не годував, підійшов до воза і схилив на нього свою грізну голову та все глухо твердить: »знайду її, знайду!»

„А вона все це чує і навіть гаряче дихання його чує.

„Так минула чимала година, поки товариші не гукнули.

»Отамане! На коня, на коня, уже день ясніє!«

„І всі вони снали на коней та помчали в темний ліс...

„А старий козак поїхав далі і привіз молодицю до батькового двору!“

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і велике тобі спасибі за неї! Хороша казочка! Така хороша, що її не вимовиш словами!

VII.

Вони ні на хвилину не задержували ходи і увійшли вже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле нічне повітря вже посвіжішало, з давнього монастиря, невидного за неясними обрисами далеких лісів, ледве чути було благовість, і якийсь особливий тихий дзвін пробігав побережним кошином, і річка, далеко заточившись у м'який беріг сонною затокою, верталася звідси, немов зненацька розбуркана та стурбована, котила хвилі вперед і бурхала без пуття та гучно, потім усе більш та більш уймала пориви хвиль та бризки і ховалася з очей, ніби глухо нарікаючи.

Коло цієї затоки вони взяли в інший бік.

Ні шляху не було, ні стежки, але Маруся добре

знала місцевість і незабаром вивела січовика в чистий степ.

Їх обдало міцними, гострими, тверезими пахощами тільки що скошеної степової трави та квіток, що йшли від величезних, порозкидуваних по степу стогів сіна; січовик пильно обертав погляд у всі боки. Недалеко позад себе углянів він у примерку житло людське, укрите тінню від густого дерева.

— Це наша хата, — сказала йому Маруся. — Загорода близьенько, попереду.

— Веди, Марусю, — сказав січовик.

І хоч ніде поблизу не видно було й ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись і трохи, ступав у легенькі сліди Марусині.

Не встигли вони вступити п'ять кроків, як Маруся промовила: „тут!“, і вони опинилися на чимось таким, ніби простора яма серед рівного степу, спустилися в неї і на самому споді січовик примітив вербову загороду, а в ній дві пари пишних круторогих волів, що здавалися крутими горбами на рівній поверхні.

Маруся відчинила загороду і тремкою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім і другу рогату голову. Легеньке ласкаве мукання було їй на відповідь, і, немов розуміючи, що найголовніша річ обережність та тиша, воли, виведені з загороди, ступали степом, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рівно, швидко.

Віз стояв недалеко від стіжка, високо накладений сіном.

— Що? — спитала Маруся, побачивши, що січовик спинився і дивився на неї.

— Яка ж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Яка ж ти маленька! Кожен уважатиме тебе скоріш за стенового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді Маруся була невеличка, а серед безкрайного степу, коло величезного воза, запряженого дужими волами, поруч із велетенським січовиком, вона здавалася ще дрібнішою, ще хрусткішою і ще безпомічнішою.

— А ось мамину хустку забули коло воза, — відказала Маруся. — Я зав'яжу її по-баб'ячому і як сяду на віз, то здаватимусь бабою...

І вже її великі очі дивилися на січовика з-під баб'ячої повязки, під якою щезла кучерява шовкова голівка і рожеві плеченята.

Січовик усміхнувся і декілька хвилин не міг, чи не хотів вимовити і слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знову заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озерця шлях поверне праворуч, і тоді видко буде хутір пана Ёниша, а за хутором уже вільна путь до Чигирина, казав пан Крук батькові...

— А ти знаєш пана Ёниша?

— Знаю. Він приїжджає часом до батька всячнну купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітас.

— А коли зле?

— Або ж він зрадить?.. — і відповіла і водночас спитала Маруся. — Він до батька ходить... він приятель...

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усяодах військо стоїть, скрізь вороги вештаються? Знаєш, Марусю, що тепер, замість квіток, мабуть, по обидва боки шляху сувої диму здіймаються від пальби: різня йде!

— Знаю! — відказала Маруся.

— Зазиратимуть недобрі ворожі очі тобі в обличчя і, коли ти зіб'єшся на одному слові, коли тільки затремтиш — усе пропало!

— Я не зіб'юся на слові, не затремчу... Я не боюся ворога, я тільки боюся невдачі!

— Маруся, знаєш, може, смерть нас спіткає...

— О, перш треба тобі в Чигирин дістатися! — промовила Маруся.

І скільки благання і рішучості було в її тихих словах! На цьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю, — сказав січовик, — коли тебе хто спинить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка, розумієш?

— Розумію! Треба бути, як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до пана Кшиша, а якщо щасливо доберемося до Кшишевого двору, то ти ска-

жи тому, хто вийде назустріч: „Чудові руна у вас, хоч і не спілими жати, то добре!“ Чуєш?

— Чую, — відказала Маруся.

Січовик зарився в купу сіна на возі, Маруся сіла за погонича, воли рушили, і віз, хитаючись та перехляючись, потягся росистим степом.

Зорі починали вже погасати: вітрець став жвавіший, і краплини роси заграли виразніше у траві.

VIII.

Тихо посувався величезний віз степовим шляхом: при світлі зір, що погасали, мигтів степ, недавно викошений і вже густо і м'яко застелений молодого травою та квітками, усипаний іще незів'ялими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний віз шляхом. Тихо було навкруги, і два-три поклики в далечині, два-три далеких постріли ще більше давали відчуття цю тишу.

Перед Марусею розбігався краєвид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її чутне вухо: найменше шелестіння трави, або пташиних крилець, — і безнастанно очі її оберталися на всі боки і стежили за кожною точкою. У темі літнього досвітку не видно було виразно її личка, нічим не виявляла вона своїх думок, чи почувань, але вся невеличка постать її нагорі кошлатого зеленого воза говорила про її невсипущу пильність, про її томливу тривогу.

Раптом почулося тупотіння значної кінної ватаги:

праворуч з'явилася юрба верхівців та скажено летіла до Марусиною воза.

Декілька диких, похриплих голосів здалека загукали до неї:

— Стій! Стій!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її, і печемні питання чужою для неї мовою посилалися з усіх боків.

— Куди?.. Звідки?.. Чия ти?..

— З хутора, — відказала Маруся, — Чабанова Данилова дочка. Везу сіно на хутір Гоїни, до пана Ђниша.

Заспокоєні верхівці розступилися трохи, і хриплий голос казав з досадою:

— Я ж казав вам, що фальшива тривога, а ви полохаєтесь, як степовий птах! Ну, де ж ваші польські шингуни?

— Проте ніякої біди не сталося від того, що ми проскакали півверстви вбік! — відказав на це другий голос, видимо, якоїсь молоді, рухливої та безжурної людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — незадоволено пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушив свист нагай і тупотіння коня, що рвонувся вперед.

— Ох, сердитий який! — промовив другий голос із легким сміхом. — За мною хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила, і під її вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина тільки її обертала свої очі, скрізь бачила вона коло себе похмурі, грубі, суворі обличчя; всі

їхали тихою ходою і немов відпочивали, поринувши у свої думи, на час забувши про сторожкі козацькі звичаї. На одних обличчях знати було сум, на інших турботу, або невгавущу одвагу, або байдужість до всього у світі.

Попереду гарцювали два офіцери і, либонь, сперечалися. Не чуючи їх слів, Маруся вгадала, що один, веселий, молодий, з його живої, рухливої постаті, з його швидких і наче різких рухів, а поруч нього — незадоволеній гладкій товариш, який здавався важким чавунним зливком, що тяжко пригнітав нетерплячого, гарячого коня. Силкуючись не пропустити ніякого речення, якими перекидалися зрідка між собою в ватазі, Маруся намагалася теж відгадати, про що сперечалися старші, що гарцювали поперед, чи не про її віз? Чи вони забули про нього? І що далі буде? І як зустріне її пан Книси? І чи доїде вона до пана Книси? І чи пощастить йому дістатися до Чигирина?..

Тихо хитаючись та перехилиючись, посувався віз. Останні нічні тіні мали вже зникнути; передсвітню здоріву, проникливу свіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріше, муштровані коні, не змінюючи звичайної військової ходи, тулились ближче до воза, витягали голови і залюбки висмикували жмутки запашного сіна.

Раптом щось примусило Марусю мимохить звернути устромлені в далечінь очі вліво, і вона зустріла допитливий, пронизуватий погляд інших блискучих очей — погляд, який стежив за нею уважливо і з непевністю.

Коло самієнького воза, черкаючись об нього, їхав уже немолодий верхівець. Очі дівчини, при звичаєні до приємерку, добре розглянули кожну грубу рису його жвавого, розумного обличчя. Він дивився пильно на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: „Чудне оце мале дівча! Чудний і той, хто обрав цю крихку пнячку за погонича серед ночі, неспокійного, непевного воєнного часу!”

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати, чи ні? — спитав він несподівано Марусю і, помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав їй своє питання.

— Рідні і батько і мати — відказала Маруся.

Погляд його вився в неї ще непевніше і став ще допитливіший та проникливіший.

Марусі здалося, що якийсь крижаний покрив покрив усе її тіло, і холод пройняв її усюди, до самого серця. Степ перевернувся у неї в очах, немов небо в бурхливих хвилях, у голові закрутилося, але вона пам'ятала наказ січовика і, бажаючи бути, як він, промовила рівним, хоча не жвавим голосом:

— А ваші батько та мати живі?.. Багато у вас родичів?.. Є у вас діти? Дочки чи сини у вас?..

Не знати, чи тихий здержливий голосок, чи звичайне питання розбуркали заглушені радіщі та тугу на серці, тільки вони прокинулися, і допитливе, спостережливе обличчя, що наповнило Марусю томливою тривоною, стало якимось ігрищем то тіней, що його охмарювали, то ясних прояснітьків: спомини, образи, жа-

лющі, побоювання, надії, здавалося, душили сильну людину, підступаючи живими лютьми припливами. Чудно дивилися тепер на Марусю ці пеймовірні, попередю допитливі очі, ніби жадаючи знайти в її образі якийсь інший, далекий образ, що казав, може, колись усміхався тепер тремтким губам.

— Так, у мене є дочка, — промовив він, помовчавши чимало.

— Велика? — спитала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть, перед його очима промайнула дуже маленька, немічна, хрустка постать, коли вважати на його трохи томливу усмішку.

— В завбільшці тебе, коли ще не менша, — відказав він і тяжко замислився.

Офіцери, що ґарцювали попередю, все сперечалися; одному не обридло під'юджувати, другому не надоїло буркотіти; це була, либонь, забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному житті.

Раптом у задніх лавах хтось унівоголос заспівав: „Вспомні, вспомні, мая любезная, нашу прежнюю любовь!“ і Маруся, в якій кожен звук викликав цілу низку мрії про Чигирин, про пана гетьмана, про нього, вся здригнулася від звуків глухого, дужого голосу немолодого верхівця, її допитувача, який тихо про себе підспівував розпочату пісню. Спів скоро зійшов у нього на якийсь пристрасний, гіркий шепіт, тимчасом як заспівач, явно захоплюючись, розлягався ще голосніше і такими хвилями суму та безжурности, жалю та відваги, що люто допікав до живого. То той, то інший голос

підхоплював пісню; нарешті, всі голоси підхопили за-разом її й злилися в один гук, що далеко розкотився по степу.

Коли пісня стихала, всі побачили, що розвиднюється, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчи-нених дверей, а не розжеврився помалу. Недалечко від шляху видко було тихе, невеличке озерце, вкрите, немов димовою пеленою, ранішнім туманом; від озера праворуч звивався м'який чорний шлях до хутора, над яким тонкою прямою цівкою стояв дим.

Це виступав хутір пана Ђниша.

Моторошно було у присмерку теплої ночі, у при-смерку ранішнього світання, але при блискучому сьйві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела ве-лич природи якось дивно впливала на душу, то розбур-хуючи її, то втихомирюючи, то наповняючи якимось подвійним чуттям — страху й надії, що зчіплювались і боролися, не перемагаючи одне одного, як борються одне з одним два однакові дужі — вогонь і вода, що не зіллються ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який від'їхав від неї і зник у юрмі серед інших, і її очі скоро відшукали його та стрілися з його очима. В його погляді не було вже ні допитливости, ні гострої спосте-режливости — якесь вагання, якась непевність та острах розлилися по всіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його м'якшили.

— Господи, Ти Боже мій, яка малеч! — мовив один

із ватаги, углядівши Марусю при світлі сонця. — І їде собі байдужієїнько ні пороху, ні кулі не боїться.

— Таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не візьме. — відказав другий. — Все одно, що макове зерно!

— У них дівчата не боязкі, це вже такий народ, — устряв до них третій. Я кажу вам, бачив, як підчас самої колотнечі, кров хлющить, земля дрижить, і січуться, і вмирають, а вона собі ходить поміж ними та вибірує своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Та й гине ж їх скільки! — сказав інше один співрозмовник, що прилучився був до них.

— Та всі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось ізбоку. — В тім тільки й річ, щоб загинути якнайкраще! От що!

Здалека донеслося декілька пострілів, і гук від них немов чари, в одну хвилину сполохнув усі інші думки, усі інші почування; роздум, що було обняв декого, розпочатий задум, уполовину висловлена думка, невисловлена відповідь, — все це увірвалося, немов перетята гострими ножицями нитка, і вся ватага разом перекинулася немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха й готова була до відсічі.

Офіцери теж приципили свої коні, перестали сперечатися і дражнити один одного.

Постріли залунали знову.

— Це з нашого боку! Певне, це з нашого! — скрикнув молодий офіцер.

— Гайда, гайда! У підмогу! Це наші б'ються! Ей, Іване! Пристав віз до хутора та розпорядись... Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати допущтя, в чому річ, як уже ватага помчала, як вихор, і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому наказано „приставити віз і розпорядитися”. Немов дикі птахи, не оглядаючись, усі знялись вони й полетіли, тільки підстаркуватий москаль, що розмовляв з нею, повернувся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запліваючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавався чимось подібним до їжака.

— Торкай! торкай! — сказав він суворіш удруге.

Віз посувався помалу вперед, до Книшевого хутора; замігтіли засіяні, але подекуди немилосердно витоптані, витолочені поля, постріли долітали, все частіш і частіш; і, непомітно підіймаючись на згорісту могилу, через яку звивався далі шлях, Маруся вгляділа якісь намети й шатра, а над ними стояли сувої чорного диму, і вибухали вряди-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у голосному ранковому повітрі чути було людський голос і стогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби й дитячий плач, і галагування дробини та тріскання від руїн людських осель.

Зїхавши на самий шпиль могили, Маруся, як на долоні, побачила здалека бойовище. Вона побачила село в полум'ї, дві дитячі постаті, що бігли, самі не знаючи куди, вхопившись за руки, перелякані, з жахом; розпізнала декілька жіночих постатей, що нерухомо простягалися посеред стєну; і на її очах падали, стогнучи,

люди, летіли перелякані коні без їздців, рідшали люті ватаги, застелялася земля труном та пораненими; трава, змочена теплою кров'ю, темнішала. Небо набувало якогось зловіщого червоносинього кольору. Купи пороку кружляли хвилями.

А просто перед нею зеленів і пах хуторець пана Книша, і віз тихо до нього посувався, все ближче та ближче. В гущавині густого саду вже вирізнявалося різноманітне дерево й кущі із своїм мережаним листом і квітками; у відчинені ворота побачила вона темно-жовтих, перістих курей, що походжали по широкому двору, порослому м'яким оксамитним шпоришем і заставленому всякою хазяйською справою та знаряддям; коло воріт сидів величезний кудлатий собака; він вже заплідив на шляху воза і ждав його байдуже та пильно, як особа, що вже досить багато бачила за своє життя і давно вже поклала собі — не квантитися виявляти своєї почуття.

IX.

Ледве віз спинився коло воріт, як перед Марусею опинився хлопчик літ п'яти, схожий на орля, рум'яний та дужий. Коли б він справді був степовим орлям, то й тоді він не зміг би був ні проворніше чалетіти, ні встромити сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і віз, і воли.

— Чи дома пан Книш, хлопче? — спитала Маруся.

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав замість відповіді хлопчик.

— До діда; дома дід?

— Дома.

— А де ж він?

— Отам у саду, а може, в хаті, а, може, на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наближався до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському полотняному вбранні, в сорочці та широких штáнях, у солом'яному брилі.

Він почтиво вклонився приїжджому воякові і зараз же впізнав Марусю, — і ніяк не виявив здивування, неначе її ждав, немов такі провідники були найзвичайнішою річчю.

— А, дівчинко мала! — мовив він: — чи здорова та весела? Милости просимо до господи, а коли в хаті занудишся, то от Тарас знає, де суниці, і де поспілі малини. Можна теж забавитися пампушками або маківниками. Є й пиріжки про запас, — такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова: маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у господі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в цьому голосі чути було нотку вже м'якшу, викликану уявою пирогів та інших страв.

— Дякувати Господеві! — відказав господар: — милости просимо до господи!

Що який то привітний, що який щирий, який не-
лукавий, здавалося, господар був пан Книш!

— Милости просимо, дорогий гостю, не сподівався
а Бог послав... і послав!.. От несподіваний, та зате до-
рогий гість... Милости просимо, милости просимо!

„Несподіваний, але дорогий гість”, втомлений і го-
лодний, не починав ніякої розмови, ні поясень і пішов
слідом за господарем, випростовуючи замучене тіло,
позіхаючи, чухаючись, — словом, користуючись рід-
кою нагодою пошпитись тілом і душею, поклавши собі
за річ певну, що господар — простаць і добрячий мужик,
і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки в нього,
що то за страви та напої.

Маруся заїхала в двір і теж пішла за ними, а за
Марусею хлопчик Тарас.

— Пане Книшу! — сказала Маруся. — Яка чудова
ярина у вас! Хоча б і не стиглою жати — то все добре!

— Слава Богу, дівчинко, слава Богу! Цього року
все добре вродило! — відказав пан Книш не оберта-
ючися.

І хоч би трошки затремтів у нього голос або став
вищий чи нижчий, хоч би от стільки стрепенулась його
постать або прискорив він чи задержав дрібну, поспіш-
ну ходу, хоч би капелинку змінився де в чому його ви-
гляд хазяїновитого господаря, що трохи чванитьося сво-
їми пирогами, що з таємною втіхою спішить почасти-
вати гостя і наперед уже лукаво усміхався, уявляючи
собі, як він радісно здивується на перший шматок його

страв, які він, господар, ставив, либонь, понад усе на світі... — „Що ж це? — він не зрозумів?“

У Марусі тяжко заніло серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову теж саме: б у т и, як в і н.

Тож вона більш нічого не сказала і ввійшла до господи. Це була простора, прохолодна, біла, як сніг, хата, з широкими лавами, із столом, застеленим білою скатеркою, з глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки напівзів'ялого запашного степового зілля; в кутку, за образами, позашитаними білими рушниками, теж висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свяченою вербою і зеленосвятковим зіллям.

Господар запросив сідати і, знати, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромитися і виказати своє господарство з найкращого боку, метушився, накриваючи стіл, бігав у длох, рився в коморі, бряжчав посудом, опускав доду у дбжки, переливав щось із одної пляшки в другу, збив на горнище за копченою ковбасою; і через ці щирі клопоти мучив усе вичікуванням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на ці клопоти та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність разом з досадою та нетерплячкою, які, одначе, не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуйся вже так задля мене! — говорив уряди-годи гість.

— Не можна... не можна... дозвольте пане... як звуть вас, добродію? — відказував щирій господар.

— Та мене звать Іваном, — говорив той, зітхаючи й покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Іване, почастувати, чим Бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люди військові, ми не звикли солодко їсти — нам аби не голодний та й годі! — на свою користь силкувався вмовити пан Іван.

— Ні, ні, ви дозвольте! — відказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючися бути, як в і н. з виду спокійна і тиха, але вона відчула такі припливи та відливи надії і страху, що ніхто того й розповісти словами не зможе та рідко хто зможе собі уявити.

Хлопчик Тарас, доволі надивившись з кутка на гостей, поглядав у вікно та рахував постріли, що ясно долітали до хутора.

Нарешті все для снідання наготовлено, і пан Іван, довго начекавшись, накинувся на нього з якимось ворожим чуттям і з грізним виглядом вояка, що не шанує насолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось урв'як пом'якшав, навіть перейнявся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усяких наливок очі йому посоловіли і заграла невразна усмішка на устах.

Хазяїн уряди-годи пригадував собі про якінебудь нові, заховані десь ласощі і то ходив у льох, то лазив на горище, питаючи попереду дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, тільки кивав йому головою на знак того, що йому це здається добре і що він на все згоден.

— А ти що ж, Тарасе, галок рахуєш? — сказав го-

снодар до внука, — пішов би та сіна підкинув волам. Це у мене такий робітник, що кращого й не треба, дарма що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись до пана Івана.

На це пан Іван хотів відповісти щось поважне, але поважного нічого не відказав, тільки помалу та невразно усміхнувся.

Тарас скочив зараз із мави й побіг до дверей.

Маруся не змогла стерпіти далі муки, теж устала і сказала:

— І я піду з Тарасом.

— Іди, йди, малесенька, — відказав їй господар і, коли вона йшла повз нього, він погладив її по голівці — тільки погладив по голівці і неначе якими чарами вернув їй певність і бадьорість.

— Господарю! — промовив ураз пан Іван, з безнадійним силкуванням збираючи докучливі думки та пояснюючи справу: — сіно наше... узятє сіно в полон... дай викуп... великий викуп давай, це добре... дуже добре...

— Ваша воля, пане Іване, — відповів господар. — Хоч сіно, хоч викуп беріте, ваша воля!

— Ну, це добре, — сказав пан Іван. — Це... це добре...

Вийшовши надвір, Маруся побачила свій віз на тому самому місці; Тарас смикав із нього оберемками сіно і підкидав волам, а воли велично, з гідністю приймали таке належне вшанування. Тремтячи, непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що її мучило.

Довго вона отак кружляла, немов підбита пташка над зруйнованим гніздом. Тарас, виконавши доручене йому діло, заговорював до неї про це, про те, але вона відповідала йому коротко — усю її істоту перейняли були турбота, тривога та надії.

Розваживши, що це кружляння коло воза може накликати підозріння, вона відійшла від нього і тинялася по широком дворі; вона заглянула в густий садок, подивилася в далечінь у поле.

— Що діяти? Що буде? — думала вона.

Коли це, йдучи повз купу каміння, накиданого у дворі, вона почула голос, що ясно промовив.

— Спасибі, Марусю малаая! Не бійся нічого, все гаразд!

Вона ту ж мить упізнала цей голос і, вражена радіщами, мов стрілою, рантом зчарована і знесилена від мук і тривоги, які враз оце зникли, похитнулася, ледве не впала і сіла на землі, не маючи сили ступити далі її кроку.

Помалу вона прийшла до пам'яті й уважно придивилася до місцини: купа каміння, коло якої вона си-

діла, видимо, була накидана тут дуже давно, ще як мурували льох, — продухвища з цього каміння виходила у двір, і каміння, що лишилося зайве, з того часу видно їй не займали, бо воно поросло травою та кропивою геть скрізь.

— Чи не почулося мені? — подумала Маруся, уся завмираючи від млости.

Але голос, виходячи з-під землі, пролунав удруге.

— Вірна моя дівчинко! Розваж своє серденько! Перепилили ми саму бистрість, на березі, дасть Бог, не потонемо!

Маруся довго була непорушна, все ще прислухаючись. Від його слова, як чарівного наказу, серце її наповнилося живою радістю, і тому на обличчі заграла така гаряча, щасливий рум'янець, очі так засяли й засвітилися, що Тарас, який гарцював по дідівському дворі то в гордому вигляді гетьманського коня, то в грізному вигляді самого гетьмана, то взявши на себе образ хоробрих козацьких отаманів та полковників, то, нарешті, розналений своїми гарними й славними ролями, свавільно стрибав та плигав у своєму власному вигляді, опинившись перед чужою дівчинкою, зачудувався переміні в ній, спланився перед нею в якомусь ваганні і втонив у неї свій орлячий погляд.

— Що їй дід дав? — подумав він. — Що?

Перед ним замитіли й почали літати якісь неясні привиди смачних маківників у меду, солодоців, коней-медяників, смажених горіхів та іншого добра. І що більш дивився він на чужу дівчинку, то привиди ці

ставали фантастичні, принадніші, а водночас усе більш дражнили та хвилювали його. Не розуміючи, сподіваючись, він стояв та дивився, більш як колибуть похожий на хиже орля, що розпростало крила, нагостило дзьоб та швидко оглядає оком, у якій бік летіти за здобиччю.

Він увесь стрепенувся, коли Маруся заговорила.

— А що, хлопчику, може, підемо з тобою в садок?

— Йдімо, — відказав він, — трохи вагаючись, як людина, що ще не певна, чи виграє вона від цього, чи програє. — А що дід дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі!..

— Нічого.

— Так обіцяв? Що обіцяв?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю швидко й непевно.

— Чого ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла сказати: „я не рада“, та змовчала і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди, обмірковували всячину.

Хлопець Тарас до міркування був охочий, особливо охочий до міркування про те, як би те або те він впорядив, коли б він був паном гетьманом, і вже певно нічого, — хай він буде звіддар, — і не злічив би, скільки на словах передувив він усякої невіри, скільки міст

забезпечив, скільки сіл та слобід збагатив. Мова хлонця Тараса була тоді принадна, як мед; а дивлячись на нього, можна було з певністю гадати, що її діла його не будуть поплином.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гуляння в запашному, свіжонахучому, густому саду, коли серце грає й уся ваша істота, після некучого дождання та томливого вагання, неначе сміється! Даї, Боже, погуляти так усякому доброму чоловікові хоч раз у житті!

Так гуляла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по всіх кутках і закутках саду й розмовляючи про це, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та забавляючи розмовою, все таки деколи поглядав на неї з певністю й ніяк не міг відігнати від себе тих неясних, принадних привидів таємничих маківників, буликів, солодоців та всяких інших смачних речей, які десь близько є та являються перед ним щоразу, як тільки зверталоя до нього осяяне обличчя гості.

XI.

А сонце тимчасом височенько підбилося, і сяло, і вигравало так, що ніде сливе тіні не було, а якщо де її виявлялася, то все таки її якнебудь та пронизував, якнебудь та переймав, якнебудь та заціпляв сонячний промінь. Його тепле й яскраве світло навкося впало в хатне

вікно, біля якого заснув нагородований пан Іван, і, мабуть, своєю м'якістю та теплом збудив його, непризвичайного або вже давно відвиклого від усякої м'якості та теплоти на білому світі.

Пан Іван хоча пробудився, та деякий час не розплющував очей, а тільки зітхав та якось жалібно усміхався. Цією усмішкою немов хотів він сказати: „Адже я добре знаю, що від усіх теперішніх нестощів і сліду не лишиться, як тільки я розплющу очі; я пак знаю це й розумію!“

Але раптом він скочив, як опечений, обличчя знову мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи ворожий вираз, і, проворно осмикуючись та збираючись, він вороже оглядав білі стіни, на яких грало веселе сонячне проміння.

У хаті не було нікого; він гукнув голосно й уривчасто:

— Ей, господарю!

Гучний буз голос у пана Івана і покотився по дворі по всіх кутках. Маруся й Тарас метнулися до хати і, притаївшись за кушами бузку та калниці, чекали, що буде.

Кругом було тихо і нічого не було чути, окрім гомону та руху літнього погожого дня.

Пан Іван гукнув знову, голосніше й більш уривчасто, як попереду:

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, у шапці і, приладжуючи якнайзручніше сніг, пан Іван стусонув у хатні двері

каблуком, розчинив їх наветіж і снішився, не знаючи, куди краще йти: сіни були прохідні, і з обох боків по траві викладалися стежки, і там, і тут стояло різне сільське знаряддя. З третього боку були наполовину відхилепі двері у світлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря у відповідь на заклик, голос, перериваний легеньким, досить приемним кашлем та проворною, спінною ходою.

— Йду, пане Іване, йду! — привітно та щиро почувлося здалека.

Але пан Іван ніяк не міг збагнути, звідки наближався голос, і даремне повертівши м'язами туди й сюди, нетерпляче сунувся у які пошало двері й віч-у-віч стрінувся з ласкавим задиханим господарем.

— Чи добре відпочили, пане Іване? — спитав господар, спочутливо та простодушню поглядаючи в недоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би й кусали! — відказав пан Іван, який почувався щось не до ладу після спочинку та сну.

— Певно, цур їм, пане Іване, — сказав господар, охоче пристаючи на висловлену гостем думку, і тимчасом як гість на хвилину замислився, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він теж, подумавши хвилину, додав:

— Одначе, скажу вам, часом отак саме підчас смачного сну досада візьме доброго чоловіка від цієї погані...

— Від якої? — спитав пан Іван, виходячи з задуми.

— Та від мух таки, добродію. Подумаєш, що добрий чоловік для них солодший від меду часом...

— Голова болить, — перебив похмуро пан Іван балакучою господаря. — Ти краще чарку горілки піднеси, як дарма базікати...

— Милости просимо, милости просимо, пане Іване, — підхопив господар; заханавшись із такою охотою, наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подибавав він поперед пана Івана в хату, а пан Іван ступав за ним слідом усе з тим самим похмурим та гнівливим виглядом, але вже пригладжуючи і розправляючи свої щетинисті вуса.

— Сідаймо, пане Іване, а я зараз чарочку наллю — говорив хазяїн, тупцючи по хаті.

— Ніколи сідати, — відказав, не м'якнучи, пан Іван, — давай хутчій, я так на ходу хильну. Та грош ти вже наготовив? Мені чекати не з руки.

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішно, пане Іване, — промовив господар. — Таку горілочку пити б та смакувати, скажу вам по щирості...

— А гроші готові? — спитав пан Іван...

— Готові, пане Іване, хоч і важкенько нашому братові...

Тут господар зітхнув і меланхолійно поглянув на витягнутий з кишені гаманець, а потім на пана Івана.

— Шкода й розбалакувати про це, — відказав пан

Іван, що вже встиг проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господар, знову зітхнувши, покорився і більше не балакав; мовчки виїняв гроші, гривні, і почав їх на всі боки обертати, роздивлятися, а потім пошешки лічити.

— До трьох сот налічиш, чи не сила твоя? — спитав пан Іван, але не дуже сердито, бо, питаючи, наливав другу чарку горілки, а спитав більш глумливо, навіть жартівливо. — Ти по якому лічиш?

— А я все на кони лічу, пане Йване, — відказав господар: — п'ять, шість... нема кращої лічби, як на кони... сім, вісім... покійні батько зроду не помилялися... дев'ять... і жаден жид їх не зблиз... одинацять... а вже звісно, що жиди...

— Жиди перші на світі христонпродавці! — не уважливо перебив пан Іван та, наливши третю чарку, випив її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря про жидівську натуру, перериваних лічбою грошей, які він складав у стовпці на столі.

Але після четвертої чарки уся суворість пана Йвана вернулася з лишкою: лоб насупився, обличчя потемнішало. На ласкаве вітання господаря він нічого не відказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпеливою рукою, виїшов швидкою ходою з хати, відв'язав коня, що попасав, назвавши його прожорою, суворо підняв шанку на всі привітання, насунав її зараз же мало не на самі ж очі та пустив коня підтюпцем із двору і незабаром зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

Тимчасом, як орлячі очі Тараса жадібно пасли слід за паном Іваном, як той гнав уздовж степом, Маруєнні очі вярядивши їздця із двору, звернулися на господаря.

Господар став біля воріт і, либонь, без цілі, не думаючи, дивився у слід за паном Іваном, глядячи, як Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухаючись до гуку конит по степу. Одною рукою цестив він собаку, що надійшов до нього, а другою, немов парасолем, прикривався від сонячного проміння, що вдарило йому в лице. Потім він, наче досхочу вдовольнившись видовищем, поволі і спокійно повернув від воріт до хати, поглядаючи, сюди-туди по дворі з тим допитливим видом, із яким хазяйновитий, справний та пильний господар позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого б можна було причепитися та на що можна б звернути свою загарливу господарську діяльність.

— Діду! — гукнув Тарас, отямившись, нарешті, від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військо стоїть? Я думав — у Великій Ярузі, аж...

— А, дітки, ви тут у садку гуляете? — ласкаво промовив пан Кшиш, задержуючи ходу й киваючи головою...

— Як нагулялися, то простуйте до хати та нехай хліб святий не дурно родить!

І він, усміхаючись, пішов до хати, а вони за ним. Миттю забрано геть пляшку й чарку, поставлені

для пана Івана, на столі з'явилися вареники та коржі — і, замість гострого запаху від горілки, стало чути свіжкий запах сметани.

Тарас, хоч заклопотаний тим, де тепер стоїть табором вороже військо, і в цій турботі не згірш, як хто інший, уминав вареники, уминав так хутко, наче кидав позад себе, — але Марусі не було і в думці їсти і, тимчасом як її тоненькі пальчики ламали та кришили коржика, її очі не відривалися від господарєвого обличчя.

— Діду, діду! — знову почав Тарас: — коли він погнав до Кривих Хрустів, — то виходить, уже військо не в Великій Ярузі стоїть?

— Мабуть, що так, хлопче, мабуть, так, — відказав ласкаво дід, широко підсовуючи їжу. — А от ти нагадав мені про одну справу, Тарасе: треба б навідатися, як там пані верні коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрикнув Тарас та зірвався з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі й хазяїн! — промовив пан Книш усміхаючись.

— Але, діду! — мовив Тарас: — я її не знаю, як це я забув!

І він стояв перед дідом у непевності, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годилося випускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлюся, — промовив він, отямившись нарешті від зачудовання. Він опанував своє збентеження і вирішив якнайшвидше виконати доручене завдання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його голосне тупотіння, раз почувся вже здалека його голос, що кликав Рябка — і все змовкло.

Маруся зісталася наодинці з господарем, і тепер господар стояв перед нею й дививсь на неї — дививсь іншим поглядом, від якого у неї сильно-сильно почало битися і тріпотатися серце.

На її очах стала рантом немов чарівна зміна, чи, краще, перетворення: пан Кнущ перетворився. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклопотаного господаревого обличчя, перед нею блискотили гострі, пронизливі, немов гострий кинджал, очі; усі м'які зморшки зникли, усі риси якось інакше виявилися — не жартівливі, безжурне було тепер обличчя, — навіть ростом став вищий, у плечах ширших, рамена зробилися міцніші.

Деякі хвилини споглядав Кнущ на Марусю, а Маруся на нього, немов зачарована пташка; потім він промовив, — і голос у нього інший став: настільки дзвінкіший і твердіший, що на попередній схожий був остільки, скільки похожа скрипка з порваними струнами на скрипку настроєну і співучу під мистецькою рукою.

— Марусю, — сказав він, — тут недалеко пробуває один приятель твоїй і хоче з тобою слів зо двоє промовити, — може б ти чосцінула до нього?

Зрозумівши Марусину відповідь без слів, які перетяла велика радість, як гострий ніж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати надвір. Марусині очі радісно й непевно спинилися на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Книси не ступив до неї й кроку — він спинився, швидко поглянув на всі боки й свиснув. Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками спинився коло нього, сів на задніх лапах, задер голову догори й тямучо та уважливо дивився господареві в очі, чекаючи наказу.

— Нема чужого близько, Вороне? — спитав Книси.

Ворон на відповідь якось особливо тихо та виразно завивав, ніби говорячи: „ох, будьте певні!“, і немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та ковтати мушки, користуючись із вільного часу між поважними турботами та важним ділом.

Книси знову увів Марусю в сіни, але, замість хатніх дверей, відчинив двері напроти, у комору, де було повно запасів усього, що служить на підмогу життю людському; ледве можна було протиснутися між численними мішками з мукою, крупами, пшоном, горохом, маком, квасолею; світло затуляли низки хмелю, ковбас, сушених яблук; коні з яйцями, які от-от розсиналися б від необережного кроку, примушували боязко ставати; чимало так само непокоїли й цілі лави бутлів та пляшок, що перегороджували дорогу.

Маруся, увійшовши, стала, вибираючи, куди б зручніше ступити — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очі на Кнису, який причиняв за собою двері,

і раптом побачила коло самого порога діру униз під підлогу і драбину, що була спущена в підземелля.

— Тихенько спускайся, дівчино, — сказав Книш.
— Остережи своїх ніжок.

XIII.

Вони почали злазити вниз по ланевній драбині, що згиналася та трусилася під ними, немов жива.

Маруся не примітила, яким чином відкрилося підземелля та як воно закрилося, вона за примітила це тільки тим, що вони зраз опинились у п'їтмі.

Що далі вони злазили по драбині, то повітря ставало свіжіше і вогкіше, як звичайно в льоху, куди не зазирає зроду теплий та ясний промінь сонця. Вряди годн чула вона, як до неї доторкалася певна та вірна рука, яка нильно її піддержувала.

Нарешті драбина скінчилася, і Маруся опинилася на споді глибокого льоху.

Ту ж мить провідник узяв її за руку й повів за собою.

Ішли вони не довго; ледве ступили кілька кроків у тьмі, як широка смуга денного світла яскраво впала згори і освітила Марусі просторе підземелля, де спокійно проходжувався сюди й туди січовик; він увесь торинув у якісь м'їркування, але не втратив ані трохи звичайної чуткості та нильності і відразу почув та побачив відвідувачів.

— А, Марусю мала, порадице вірна! — промовив він, зустрічаючи їх із спокійною усмішкою, немов гостей на мирному та приємному святі.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, де більш, його блискучі очі потонули у втоплених у нього з радістю і надією очах дівчини.

Але є якась таємна, незрозуміла сила, що видає у деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне тьохкання серця, і пан Ёнши добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина уже стала запорожцеві усім, що скрашає і відживляє, що чарує і сповняє відрадою та ніжністю тяжке, понуре, самотнє, небезпечне життя.

І як тільки він відгадав і порішив цю річ, на його обличчі промайнув той особливий вираз якоїсь млости, якоїсь жадоби знайти кого нестити, якийсь вираз гіркоти, що не подибують його очі нікого й нічого такого, хоча скрізь звертаються, — той особливий вираз промайнув, який раніш чи пізніше промайне у кожної, навіть найсильнішої духом, найтвердішої вдачею самотньої людини.

— Ходім далі, — сказав Ёнши, — там вигідніше буде сісти й побалакати: чутніше буде, якби часом хто несподівано навідався...

Вони пройшли ще вперед підземеллям, яке то ставало вужче, то ширше, то не пропускало ні іскорки світла, то знов ясно освічувало його, падаючи зверху кружками, смугами, зірками, трикутниками й усякими фігурами, в залежності від того, який отвір утворила природа.

Через це світло падало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий сніг проміння проникав через малі продуховини або вузьенькою смужкою тремтів на чорній земляній стіні.

Скрізь, де тільки прозірало світло, були примощені драбинки, і той, що ховався в підземеллі, міг до вподоби не тільки тішитися денним світлом, але й бачити, що робиться надворі, тимчасом як самого його не було видно.

Усі помовчали, як часто буває, коли яканебудь думка або яке почування сильно дошкулить і сильно поверне серце людське.

— А на час ми не багаті, — промовив Кшиш, звергуючись до січовика.

— Зате не вбогі на вигадки, — відказав січовик: — не проситимемо понід віконню ні відвали, ні здоров'я...

— По-моєму, коли в путь, то й у путь!

— Авжеж! Споряджай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівна заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Кшиш.

Він відійшов кілька кроків убік і зараз повернувся з чималим оберемком приношеного убогого селянського вбрання, з фальшивою сивою бородою, вусами та бровами, із торбою і бандурою, неначе все це добув із-під землі.

— Так дівчина піде з тобою? — сказав Кшиш, розкладаючи принесений оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

— Піду, — відказала Маруся.

— А чи знаєш, куди йти, дівчино? — спитав Книш.

— Знаєш куди? — повторив за ним січовик.

— Не знаю. Піду, куди скажеш, — сказала Маруся.

І радісно, і тепло, і бадьоро було в неї на серці, як помислила про те, що піде.

— То ось убрання дівчини, нехай убирається, коли думає йти, — сказав Книш, вибираючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає, добувши з яйця букет квіток, меткий кумедійник, що напускає людям ману на очі.

— Славний бандурист з тебе виїде, пане приятелю! — говорив Книш, дивлячись, як січовик убирався в одягу мандрівного співця. — Та й поводитар у тебе буде щирій! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усміхаючися з того, як старанно вона вся взялась перебиратися, далеко відкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подерті драпки.

— Підемо, Марусю, до самого пана гетьмана! — сказав січовик.

Веселий погляд, з яким вона відказала йому, навів на нього якусь думку, та не надовго.

— Тимчасом як ми збираємося в дорогу, пане приятелю, — сказав він до Книша, — ти, будь ласка, наведи нас на розум. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я вже більш як місяць никаю поміж людом, а й досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: біль-

ше згоди в молодиць на великому торзі, як тут у вас на славній Україні!

Книш усе мовчки стежив за перебиранням і, як людина, більш знайома з обачістю, ніж із щирістю та відвагою, замість, щоб згоджуватися або заперечувати, лише коли-не-коли стиха перебирав струни на бандурі, що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти ж вільно розбалакуєш, без поспіху, а моє діло таке, як навздогінці цілуватися... отже ти краще розумієш, розбираєш, ніж я, — говорив далі січовик.

— Та що! — відказав Книш: — нарікає люд... Того б і чиню давно не вірить, і сього б і чиню віри вже не діймає... Часи непевні... З одного боку москалі, з другого — ляхи, з третього — татари, а дома два гетьмани, один на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш заневав на здоров'ї; чи правда?

— Хворий він не був, а змарнів; та й не дивниця: горе одного лише рака скрашує, — відказав Книш.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то виходиш усю Україну і вернешся з порожніми руками, а коли збиратимеш лихі, то оглухнути можна скрізь, куди тільки зайдеш.

— Хто там коло нього з наших?

— Ангін іще держиться, та й той каже, що вже над силу: „Таким ще плюгашем ніколи, — каже, — я

не був". На всякий випадок, пам'ятай, що в нього жінка добра.

— Справді? Ота велика пані?

— Так, ота велика пані. Буває, що й між кропивою виросте кійло.

— Вона в нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх поля ягода, то не вір: буде все той самий звір, тільки з іншими присмаками. Так наш вельми осунувся?

— Осунувся.

— Хто там у нього за порадирика тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Йому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і взяв бандуру в Книша з рук.

Маруся теж була готова, і всі вийшли з підземелля. Ватаги, що проїжджали ввечорі повз хутір, бачили поважного бандуриста, що сидів на призьбі під хатою пана Книша, тихо перебирав струни та з протягом співав божественних псалмів, тимчасом як поводатар, користуючись із відпочинку, спав на траві, а пан Книш, схиливши голову, смиренно і трохи боязко слухав цих божественних співів, як людина, яка невизначно відчуває, що вона ще все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

Смерком бандурист із своєю поводитаркою були вже коло військового табору, що розкинув свої намети недалеко від річки, на горбку, серед широкого, пахучого свіжого поля.

Вечірні тіні все густішали, і тільки на заході світила яскравочервона смуга вечірньої зорі.

У таборі було дуже тихо. Вартові, озолочені вечірнім промінням, внаслідок своєї нерухомости і блиску здавалися вишитими з металю. Декілька постатей сновигало швидко, метушливо, декілька інших повільно бродило; в одному наметі, не зважаючи на те, що денне світло ще не зовсім згасло, видно було крізь біле полотно, як горіла свічка; вряди-годи брязне тут або там зброя, розкотиться вигук.

Бандуриста заглядили й примітили ще здалеку, але він поволі наближувався до самого табору і через те ніякої непевности чи обережності не викликав.

Поява його для багатьох навіть, видимо, була приємна: коли він заправ на бандурі і нешвидко, урочисто заспівав божественну псалму, усі слухали, замислившись.

Чимало голів, перев'язаних скривавленими пов'язками, підвелось з очевидним наміром вийти милостиню співцеві, та почуття слабости приневолило одних скрикнути з досади, інших сумно усміхнутися; один кивнув на поводитарку, щоб підійшла ближче, показуючи їй здалеку шага.

Одначе дівчина стояла вагаючись, бандурист їй нічого не говорив, мабуть, тому, що, маючи старезні очі, не добачив того кивання.

— Підійди, дівчино хороша, — промовив ранений, — я тебе не вкушу, а шажок дам!

Інші руки теж простяглися з милостиною, інші голоси теж кликали дівчину, і вона пішла кругом, кланяючися та збіраючи тремтливою рукою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди, вислухаючи жартівливі привітання.

Але тут бандура так загучала в бандуриста, що всю увагу звернула на себе.

Що то була за пісня, розібрати було тяжко: не то грізний гимн, не то болісний стогін.

Все припинило слухаючи, захоплене незрозумілою силою; про несміливу дівчинку із снущеною до землі головою та тремтливою ручкою геть позабули. Усіх чарував бандурист.

У прозорому тихому повітрі, у ясноблискучій імлі рожевого вечора гуло, тремтіло та розкочувалося:

Ой, ти ремезе, ой, ти ремезоньку,
Да не мости гнізда да понад Деснію!
Бо вода в Десни щодня прибуває,
Вона твоїх діток да позатоляє!

Якпійсь молодий офіцер, гарний, мов картина, та самозадоволений, бравий, з військовою манірою й військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, відко, з нудьги, не маючи роботи, але, почувши спів бандуриста, спинився, далі перестав пу-

скати дим колісцями; далі забув про люльку, втратив військовий вираз в обличчі та у всій постаті.

Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадалося йому.

Нераз чудно перетворюєшся, ти образе людський!

На обличчі офіцера, яке декілька хвилин перед тим виявляло, сказати б, одну військову парадну, тепер за-грало щось зовсім інше.

Навіть риси стали неначе інші. На рівному, спадистому чолі зібралися, може, зроду тут небували зморшки, губи, що пишалися, як найбільшою окрасою, самозадоволеною та трохи нахабною усмішкою, стулилися; очі, які мали звичай дивитися лише по-військовому, дивно пом'якшали.

Грізний, зловісний спів бандуриста перейшов в інший, повний такої безнадійної туги, безсилої туги, що один поранений москаль промовив:

— Ой, жили з мене тягнуть!

Зажурилась Україна,

Що піде прожити,

Витоптала орда кіньми

Маленькі діти.

Що малі витоптала,

Старії побила,

Молодую челядоньку

У полон забрала!

Слухаючи цей нехитрий переказ події, офіцер ніби питав себе самого про дещо таке, про що радше не було й гадки спитати.

Можна було напевне сказати, що під цю хвилину він не гукнув би з такою, як перше, відвагою:

— Ілі!

Якийсь вусатий москаль, що нагадував своїм кольором та рубцями посіченого тіла стару поламану мідну статую грубої роботи, яка могла вособлювати собою уяву бруталної лютої жорстокости, спочатку понуро, але нерухомо слухав співу, потім відійшов далі, потім зник за наметом, ліг на траві, укритися шинелею, і по його загартованому обличчю потекли рясні, гарячі сльози, сльози, які не зрадили себе ні риданням, ні зітханням, зовсім тихі, тихіші від весняного добродішного дощу в стіну.

Раптом спів урвався, бандура загула шпиркіше, шпиркіше та шпиркіше, і в військовому таборі залунали танцюристі звуки:

Та продала дівчинонька юпку,
Та купила козакові люльку,
Люльку за юпку купила —
Вона ж його вірно любила!
Та продала дівчинонька душу,
Та купила тютюну панушу,
Панушу за душу купила —
Вона ж його вірно любила!

Розлігся скрізь та всюди регіт; дехто почав підспівувати, хитати в такт головою.

— Оце так бандурист! — чути було голоси: — оце так бандура!

Чимало жартівливих пісень іще співав бандурист на

потіху воякам, і не без жалю воїни розпрощалися з ним, не без утіхи прийняли обіцянку вернутися до них знову їх потішити.

— Куди йдеш? — казав дехто. — Ніч надворі, а дороги, знаєш, непевні...

— Старцеві розбій не страшний, — відказав безпечний бандурист відходячи, і скоро зник із своєю поводитаркою в імлі літнього вечора.

XV.

Уже зорі засвітилися на небі, а січовик із Марусею все йшли тихим, безкрайм, сонним степом.

Все навкруги мовчало, і самі вони не промовили й слова.

Та їй нащо говорити, коли йдеш поруч на добре діло? Добре було так іти поруч сонним степом, серед нічної тиші, чуючи лише, як б'ється твоє переповнене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо вилічувати того, години ці були гарні, то їй годі було знати їх — сами пролинули, мов пташина.

Перед ними, миготіючи крапками, заблимали в імлі вогні, а скоро такі в імлі вирісувалися їй темні обриси мурів та будинків.

Хмуро їй понуро виглядало те місто, що чорнілося в нічній тьмі та блискотіло дрібними огняними точками. Звичайного хапливого міського гамору не було чути,

звичайної верткої міської метушні не було помітно; зо-
всім інше життя тут проявлялося, не ті були відгуки
крюків, не той відгомін голосів. Як у природі знати,
коли надходить буря, так у цьому місті все дихало го-
товістю до бою та відсічі; чим це особливо визначалося
— не можна означити точно, але виявлялося на всьому;
і на вбогих низеньких хатах серед садочків, і на
високій дзвіниці, і на старезних міських мурах, і на не-
давно підсипаних валах. Все тут виглядало на рішучу
відсіч, хоча солов'ї по-весняному лящали та щебетали
по садках і жіночі постаті спокійно переходили вули-
цями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизилися до
міської брами, і вони вступили в місто без перешкоди
й завади, але кожна пара очей, здавалося, помітила їх
і стежила за ними швидко та гостро.

— Ей, братіку! — сказав січовик, звертаючись до
молодого січовика; що дожидав чогось, спершися на тин
коло хати з освітленим віконечком. — Ей, братіку!
будь ласка, покажи старому бандуристові, як досягнути
до пана гетьмана.

Молодий козак, піднявши трохи вгору шапку і вка-
завши у вуличну тьму, засіяну, немов іскрами, відбли-
сками від віконць, промовив:

— Як минете цю вулицю, праворуч буде гетьман-
ська хата.

Вони подякували козакові, проминули показану
вулицю і вгадали, котра то була справа гетьманська
хата з того, що вона була ясніше освітлена, та з того,

що дві дівчини, проходивши, затримали ходу, зазираючи в віконце і сказали: „Пан гетьман, мабуть, не спить”.

У цьому віконці ясно вирісовувалась голова вусатого козака, піби виточена з чорного каменя, схилена на руку у глибокій думі. Прислухавшись, можна було чути чоловічі кроки по світлиці, кроки то повільні, то швидкі, навдивовижу виразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і відчинив двері.

Кроки у світлиці відразу замовкли, і настала повна тиша.

— Панові гетьманові приятелі уклін засілають, — промовив січовик, вступаючи до хати рука-об-руку з Марусею.

То була звичайна світлиця; до другої двері були зачинені.

— Спасибі за приятельську ласку! — відказав вусатий козак байдуже-ввічливо, немов такі відвідини траплялися раз-у-раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очі, братіку? — спитав січовик.

Але двері другої світлиці вже розчинилися, сам пан гетьман стояв перед ними, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Світло від огню освічувало його не всього, але смугами та іскрами: то зверху, то збоку, то знизу. Він увесь був у чорних тінях та тремтливому мережаному світлі. Рис його обличчя не можна було добре розгля-

діти, тільки очі, гострі та донитливі, блищали у при-
смерку, як вуглі.

— Чолом б'ю панові гетьманові! — промовив січо-
вик, побачивши його, і низенько уклонився.

Низенько уклонилася й Маруся панові гетьманові.

— Спасибі, — відказав пан гетьман. — А якої пі-
сні заспівали нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв людину, що звикла нака-
зувати, а не слухати наказів — людину, що звикла, не
зупиняючись, висловлювати свої жадання та думки і,
не вагаючись або страхаючись, змагатися за них та їх
обстоювати.

— Хіба своєї, пане гетьмане, бо не сиджу на чу-
жому возі й не підспівую за хазяйську ласку.

Пан гетьман нічого не відказав на це, але жадними
словами не висловити краще дивування, гніву та жалю,
як цією мовчанкою.

— Звідкіля Бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запоріжжя, — відказав січовик. — Запорож-
ці звелили низенько уклонитися вельможному панові
гетьманові.

— Спасибі, — промовив гетьман. — Милости про-
симо до моєї світлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до другої сві-
тлиці, і Маруся, все ще держачися за його руку, увій-
шла теж у гетьманський pokій.

Окраси в цьому покою не було особливої ніякої:
такі ж самі білі стіни, такі ж самі й липові лави, як
і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало різної та

коштовної зброї і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав бунчук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках і шитво на них блищало. Ліжко стояло якесь неприступне для сну й відпочинку, і зсунута з узголів'я подушка ясно та зрозуміло промовляла про те, в якій гарячці й муці була голова, що не надовго схилялася до неї.

— Прощу сідати! — промовив пан гетьман.

І сам сів і втопив опієнні очі в січовика.

Усе його тіло, видимо, тремтіло, ніби він здержував себе, і ця уздечка докучала йому та дратувала його.

— Вибач, пане гетьмане, — відказав йому січовик, — ось бачиш, у мене поводатар маленький, втомився, аж зів'яв; треба б відпочити їй, бідненькій...

Пан гетьман устав і, стягнувши з найближчого кілочка пишній жупан, кинув його січовикові. Потім очі його впали на перський килим, що укривав великий ослін; він здер його одним рухом і теж кинув січовикові, нетерпляче стежачи, як він піклувався про поводатара.

Жадній няньці не зрівнятися з січовиком у швидкості та моторності, з якою він простелив перський килим на лавці, хитро вчинивши узголів'я без подушки; та й яка нянька могла б бережніше й ліжніше підняти Марусю та дбайливіше, ласкавіше покласти на постіль і укрити пишним гетьманським жупаном?

З якою втіхою втомлене тіло доторкнулося до цього ліжка, спорядженого вірною та певною рукою!

Але спати дівчина не могла; сон її зовсім не брав.

Вона навіть не дрімала; з-під рясних зборів гетьманського жупана очі її мимохіть та непереможно приковували до себе два співрозмовники і вона стежила за найменшим їх рухом, ловила найкоротший вираз їх облич.

Вони сиділи за столом один проти одного, і світло воскової свічки, що ясно палахкотіла, виразно освічувало їх обличчя й постаті.

Що за могутня постать у січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою повагою та надією.

Але друга постать!

Душа її була повна жалощів та трепету, коли вона дивилася в ці заналі очі, що понуро та неспокійно поблискували з-під рясних брів, на невчасні зморшки, які порисували величне та горде чоло, на всі сліди знищення від внутрішнього вогню — вогню, який, либонь, не вгасає і палить безнастанно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та стримано.

Вона довго прислухалася до цієї розмови, як дослухаються до далекого гомону моря.

Нарешті втома взяла своє, очі її відразу склепилися, і вона заснула.

Маруся спала, як сплять на березі моря: і спиш, і чуєш, що кругом тебе грізна безодня, і ловиш через сон її грізне рокотання, і хоч роїться в голові чимало свого, та несвідстунно ввижаються безкраї хвилі того моря, що колишеться та плеще.

Її увижався батьківський хутір, запашний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все це якось чудно, не те, щоб лияло, а краще сказати — тонуло в тумані, відсовувалося на друге місце; на першому місці яскраво сяли нові образи.

Раптом вона прокинулася та хутко підвелася на своєму ліжку.!

Січовик сидів, як перше, обпершиися об стіл, і як перше, його очі палали, як дві ясні зорі, сліпуче спокійно й рівно, як справжнє світило.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвався з місця під ту саме хвилину, коли його вразив страшний біль, зірвався й зупинився, немов приголомшений влучним ударом.

У пана гетьмана теж палали очі, але палали інакше; болісно умлівало серце чуючи, що з цих очей готові от-от линути розпучливі некучі сльози. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування, і часті зморшки на ньому, здавалося, позначалися все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, якби стежку бачив! — промовив він нарешті. — А час минає! час минає! А

згоди нема! підмоги нема! Я знаю, я посунувся в воду, не снітавши броду, знаю! Та й ви до щасливого берега не допливете! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвався.

Січовик мовчав і тільки пильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

— То ви так уже й рахували, що я на Юдні гроші спокушуся, га? Добрі люди! добрі люди! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанобою перебив його січовик: — дозвольте вашій милості байку оновісти.

— Кажі!

— Жили-були собі два добрі собаки...

— Знаю, знаю, знаю!

Пан гетьман упав на осліп коло столу, протягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя його не видно було, але по одному вже схилу шиї, що не зміла згинатися, можна було відгадати, яка то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він нерухомо лежав кілька хвилин.

Січовик, що все-так само пильно та уважно дивився на нього своїми зоряними очима, здавалося, не вважав за потрібне звертатися до співрозмовника з якимибудь питаннями, поясненнями чи розмовами.

Нарешті пан гетьман підвів голову.

— Так що ж мені, на ваш погляд нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було

глибоку їдку гіркість; бліде обличчя подалу якось корчилося.

— А ми ж присягали, пане гетьмане, що голову нашу нести, куди треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман швидко встав, пройшовся по світлиці, як відразу схоплюються та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у нітьму запавної, тихої та теплої ночі, на безліч сяйних зір і знову сів за стіл.

Настала довга мовчанка, і так стало тихо, що Маруся чула, як билось їй серце.

Нарешті пан гетьман знову устав, підійшов до полочки в кутку, узяв звідти каламар, перо та папір, переніс на стіл, розклав ніби до писання і знову відійшов до вікна, знову глянув у западну тьму теплої ночі, на іскристі зорі, і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залізна рука.

— Я йому напишу все, що треба.

— Добре діло, — відказав на це січовик.

Знов на декілька хвилин настала мовчанка.

Тимчасом очі січовика зустрілися з Марусиними очима, і він ласкавим кивом голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постаралася знову заснути й відпочити.

Але вона, ніби відповідаючи, вказала на пана гетьмана.

Він зрозумів, що її мучить, і знову відказав знаком, який мав її заспокоїти.

Пан гетьман підійшов до стола й почав писати.

Важний, мабуть, був цей лист і тяжко йому було писати.

Коли він був уже скінчений, пан гетьман подав його січовикові.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав написаний аркушик, склав його і, взявши свою кобзарську шапку, обережно засунув його під підшивку в шапці.

— Коли ж доставиш? — спитав пан гетьман.

— Як тільки донесе мене Бог та добра доля, то її доставлю, — відказав січовик.

Сказавши це, він устав.

— Ідеш? — спитав пан гетьман.

— Іду, пане гетьмане; щасливі живіть.

Маруся враз встала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ні, не покину, — відказав їй січовик, злегенька схиливши до неї своє смугляве обличчя.

— А як втомилася, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Б'ю чолом пану гетьманові, — сказав січовик, низенько уклонившись.

— Він продасть нас! — глухо промовив пан гетьман.

— Милостивий Бог не дасть, поросна свиня не в'їсть, — відказав січовик.

— З ним не можна по правді! — покрикнув пан гетьман: — не можна...

— Байдуже, пане гетьмане, байдуже: де не стає

говчої шкіри, там ми наставимо лиса, — промовив січовик, — бувайте здорові та нас дожидайте! Ходімо, Марусю малаа.

Вони вийшли з гетьманської світлиці і рушили знову до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; вишневі садочки м'яко білили; десь глухо дзюрчала вода.

Ступивши кілька кроків, Маруся оглянулася на гетьманську хату.

У відчинених дверях, якими вони тількино вийшли, стояв пан гетьман і дивився їм услід.

В неясному світлі мерехтливих зір ледве маячила його постать, але й цей неясний образ був такий сповнений виразом муки, що в Марусі серце боляче забилося.

— Утомилася, Марусю? — спитав січовик, пробираючись крутими завулками.

— Ні, — відказала вона. — Мені добре йти. Далекко можу, куди хочеш!.. Ми далеко підемо?

— Далекко.

Якийсь час вони йшли мовчки. Разів два чи три понадались їм назустріч та переганяли їх чигиринські міщани — все дужі, міцні люди, що неначе мимохіть тільки позирали на них і потім йшли далі своєю дорогою.

Біля застави підвівся з землі якийсь велетень із вусами мало не в аршини і став перед бандуристом, немов дзвіниця.

— Куди Бог провадить, ласкавий пане бандуристе? — спитав він.

— Туди, де добрі люди, шановний земляче.

— Ну, а як стрінуться лихі, пане бандуристе?

— Як вовка бояться, то в ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Якби я був козак дужий, пане бандуристе, я б уклонився тобі й попросив би... та я несмільливий козак!

Маруся хотіла краще придивитися до цього „несмільливого“, але голова його була від неї так високо, що вона змогла побачити лише навислі, немов снопки свіжої стенової трави, вуса.

— Байдуже, насмілись, — відказав бандурист.

— Заспівай по мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько заграв на бандурі і тихо заспівав:

Ой, послухайте, ой, повідайте,

Що на Україні повстало:

Під могилою, під Сорокою,

Множество ляхів пропало.

Коли спів затих, „несмільливий“ козак відійшов набік, а бандурист із Марусею вільно вийшли за заставу.

Дорога звивалася далеко-далеко чорною гадукою по м'якому, густому муравнику. В чигиринських садках щебетали солов'ї.

Саме минуло два тижні після побачення з паном гетьманом, коли тихого чудового вечора старий бандурист із своїм поводитарем нешвидко наближалися до спаленого села.

Видно було, що ці подорожні не дозволяли собі на зайвий спочинок: заналі очі блищали якимсь гарячковим огнем на запорошених, засмалених обличчях; губи пересохли й порепалися.

Проте вони йшли жваво та спокійно собі балакали. Ані душі не зустріли вони дорогою; скрізь мовчанка, тиша.

Просто перед ними чоріли обгорілі хати та садочки, здалека курилися села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди зеленіли плями свіжого оксамитного моріжку, вони повернули до розваленної засміченої криниці.

— Любо напиться свіжої криничної водиці! — сказав бандурист.

Сказавши це, він устромив руку в глибоку торбу, що висіла у нього через плече, добув звідти дерев'яний ковш, розігнав головешки, що плавали поверх води, зачерпнув і подав своєму поводитареві з такою дружньою усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поводитарем задоволений і цілком щасливий.

— Милости просимо, Марусю! — сказав він.

— Спасибі, — відказувала Маруся.

І її усмішка теж ясно показувала, що її вона задоволена її щаслива своїм супутником.

Вона припала засмаглими устами до ковша з холодною водою; але, гасячи спрагу, вона робила це якось неуважливо, і очі її неспокоїно, сумно та жалібно оглядали розвалену криницю і в глибині її встелену голівешками водяну поверхню.

Раптом вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла, нарешті, те, чого так болісно дожидала. Обличчя її спалахнуло, очі засяли, стали вогкі і звернулися до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, почувши її вигук, був не донитливий, а скоріш погляд жартівливого триумфу, яким нагадують забудькам-дітям про їх нову помилку, хоч вони не один раз ручилися за себе.

— Ох, як голосно ахнула! — промовив він. — Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Марусю?

Маруся знову спалахнула, але вже очі її не засяли, а відразу погасли, брови зсунулися, її охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знов я не витримала!

— Ну, що з воза впало, те пропало! — сказав бандурист. — Киньмо лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Марусю, годі! Не запечатуї свого серденька, не топн очей в землю, не стулюй устеньок! Немає кому ні підслухати, ні підглянути тут на пожаращі. Сядьмо, підкріпимся, а підкріпившись — далі потягнемо.

Із торби добув він окрасць хліба, декілька свіжих огірків, торбишку з сіллю, й подорожні узялися за їжу.

Що ж примусило радісно скрикнути Марусю, ніби вона відразу знайшла скарб, якого і сподівалася, і пі?

Нічого не видно було коло розваленної, обгорілої криниці, крім перегорілих на вугілля головешок.

Хіба от тільки впаде в очі свіжа плетениця з барвінку зеленого, що разом із осмаленими головешками кружляє на сколоченій воді.

Справді, як попалася сюди свіжа плетениця?

Бандурист та його поводитар або цього не знають, або це для них зовсім нецікаве, бо вони провадять розмову про місто Батурич і жадним словом не згадують про барвінок.

Їжу скінчили.

— Що, Марусю, спочила? — питає бандурист.

— Спочила, спочила! — голосно відповідає Маруся.

І от вона вже на рівних погах, і перекинула подорожню торбу через плече, і дивиться на свого супутника блискучими очима.

Поки вони відійшли звідти, де відпочивали, її супутник опустив свою старечу патерницю в криницю і витяг звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він, — дуже гарний буде вінок!

Маруся хапає подану їй зелень, струшує з неї воду й хутко обвиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — каже вона.

І знов бандурист з поводитарем так само жваво й спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист; — не встигне зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо могилу Наддніпрянку.

Сонце вже зайшло, і наступила вечірия імла, але імла особлива, якась золотисто-вишнева. Молоденькі деревця, густі кущі та висока трава, якими поросла могила, тихо шалали: кожна гіллячка, кожна білинка вирізувалася так виразно на обрії, що очам ставало якось тяжко на них дивитися.

Чорний обляманий хрест був освітлений так м'яко, що здавався оксамитний, а птаці, що маячили в високості, ніби через якісь чари ставали веселчані, а з веселчаних знову темці, і потім знову веселчані, — як у якій бік летіли.

З могили відко було Дніпро.

Він здавався звідси величезним розливом із сиво-вороної криці. По тому боці височіли ліскеті гори — знизу теть чорні, а зверху неначе обсіпані золотистим вогнем.

Долігало рокотання води знизу й дзвінке шелестіння очерету: навкруги чути було дивну свіжість; врядигоди в одностайній тиші розкочувалося кигикання чайки, і сама вона мигнула над рікою ледве примітною точкою.

— Оттут ми сядемо та заспіваємо, — сказав бандурист:

Та все пани, та все дуки,
Позайдали наші поля, луги, луки!

— покотилося над водами, гримнуло по ліщинах і від-
гукнулося далеко за горами.

Скінчивши пісню, бандурист декілька хвилини пе-
ребирав струни бандури, тимчасом як гострі очі його
непорушно були втонлені у Дніпро.

Маруся теж з очей не випускала ріки.

Раптом десь недалеко в очеретах кигикнула чайка.

Очі бандуристові блиснули ясніше, і знову залунав
над рікою спів:

Та немає гірш так нікому,
Як бурлаці молодому!

Гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлака робить-заробляє,
Аж піт очі заливає!

Гей, гей, аж піт очі заливає!

Знову недалеко в очеретак кигикнула чайка.

Аж піт очі заливає,

А хазяїн парікає.

Гей, гей, а хазяїн парікає!

А хазяїн парікає.

А хазяйка в вічі лає,

Гей, гей, а хазяйка в вічі лає!

З того боку, де кигикала чайка, з комишів виплив
вузьенький човник і, ледве відрізняючись від темної во-
ди, швидко сковзався по ній, прямуючи до маленької
затоки, спорядженої самою природою саме проти моги-
ли Наддніпрянки.

Вдивившись пильно, можна було розглядіти неясні обриси плавця чи, краще мовити, його високої шапки.

Але й не бачивши плавця, можна було певно сказати, що рука в нього дужа та влучна.

Ця рука обходилась із веслом, як із іграшкою. Човник летів по воді, як легенька пушичка по вітру.

— Ну, Марусю, — сказав бандурист, — пора нам до берега.

Не розбираючи дороги, — тут правда, не було протоптаних стежок, — вони хутко спустилися з могили, обігнули каменястий, крутий виступ берега й опинилися внизу, коло самої ріки, що тихо плескалася в побережжі трави та облямовувала їх вузенькою смужкою білої піни.

— Здорові були й Богові милі! — привітав їх ласкавий знайомий голос.

Легенький човник витягнуто на побережний пісок, а коло човника, обпернися підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, пан Книш.

— Б'ємо чолом! — відказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Жива — здорова? — спитав пан Книш, пильно вдивляючись у Марусю своїми ясними соколиними очима.

— Гаразд, — відказала Маруся.

Та коли б вона цього й не відказала, він легко міг би відгадати відповідь із кожної жилки її живого личка.

Одначе, як людина, що звикла не покладатися на один, хоча б найясніший, доказ, він, не задовольняю-

чись свідомством Марусиного обличчя, усміхаючись і глядячи її по голівці, скинув биетрими, але наскрізь пронизливими очима на її супутника.

Той саме дивився, усміхаючися, на Марусю. Панові Книшові, мабуть, ця усмішка здавалася доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро попливемо? — спитав бандурист.

— А от зараз. Гарно буде плисти, тихо... Тихо, так, що ані шелесне... Якби не свіжість від води, то душно було б.

Було знати з обличчя й голосу пана Книша, що він залюбки тишився з цієї тиші, і слова несамохіть зривалися з його уст, як це буває, коли чоловіка усього причарувало якесь чуття.

Раптом кигикнула чайка, немов десь із-за плечей пана Книша.

Зараз же здалека, з того самого берега, почулось у відповідь таке кигикання.

— Пара обзивається! — завважив бандурист.

— О, ці птахи дуже чуткі! — відказав пан Книш, сідаючи в човен. — Сідай дівчино, — додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно в човен, що човен навіть не похитнувся.

— В човні, насподі. Рушай!

Човен хутко зсунувся на воду й помчав темним Дніпром.

Дуже гарно плисти великою рікою літньої теплої ночі.

Зорі горять над вами і зорі горять під вами, вгорі пливе місяць і внизу пливе місяць.

„О, там береги!“ — думаєте ви, вдивляючись у темні лінії. „Он там неодмінно росте сосна, бо саме повіяло звідти смолистим запахом, а он там певно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немов кинув вам у лице цілий, тільки що набраний, обризканий нічною росою букет.“

— Ну, що нового? — спитав бандурист.

— Не багато, — відказав пан Юшиш, правлячи веслом.

— А як небагато?

— Та так, що й малій дитині двома пальчиками вхопити нема чого.

— Що ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподівається.

— Ну, коли каплуни смажить, то видко — щось наумав: дарма витратитися не буде, не такий господар!

— А хто його розбере, що він там замишляє: у нього гадок, як у пса стежок!

— Ну, та вже у свячене місце не вскочить; хіба що пенароком.

— Певно. А то й?

— Е! Якби всі такі були, як то й, то ще б можна

людям на світі жити. То й — людина. У нього душа, як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жалітися, що у нїї жила!

— Написав?

— Написав. А не легке було йому писати! Так його усього й корчило, як березову кору в огні.

— Половину діла зроблено, і за те хвалити Бога. Цей охочий таки крутити...

— Може, зо мною небагато покрутить: я такий карась, що трінався на гачку... Марусю, втомилася, га? Лягай но та відпочинь, га? А я тобі казку розкажу.

— Це діло, — завважив Ёниш.

— Я не хочу спати, я посиджу, — почала була Маруся.

Але дві дужі, зручні руки в одну мить, одним махом, розстелили на споді човна грубу суконну свитгу, підвели Марусю й обережно поклали на це ліжко.

— А я казку розказуватиму, — вдруге сказав січовик.

— У, розкіш! — мовив Ёниш. — Горенько моє, що в мене всього-на-всього двоє вух: якби міг, ще десятків зо два позичив і всіма слухав би.

„Жив-був козак“, — почав січовик, — „козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так назверха й байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачорни його глибше, то така вже там дуровина, що інші розумні козаки ц'янали від неї, як від якого поганого зілля. От і надумав ней козак поставити собі хагу. І каже він жині:

»Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вибудую, якої ще не було на світі. І ставити її буду не так, як люди«.

»А як же?« — питається жінка.

„Він моргнув от так оком: мовляв, не на такого наскочила, не пробалакаюсь! — Засміявся й пішов у ліс руб.“

— Гляньте, — рантом скрикнула тихенько Маруся: — гляньте! — І вона вказала вперед, управо.

Але Киши, що сидів лицем туди, давно вже потрохи замури́в свої соколині очі, неначе здивляючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовик, коли скрикнула Маруся, не ворухнувся, а тільки снитав Кишиша:

— Що там?

— Вони, — відказав Киши.

На піскуватій косі, що неначе срібною стрічкою увиходили в темні води, що сяяли зорями, — стояли два чоловіки у свитах та високих шапках і, либонь, дожидалися човна, що плив до них.

Хоч до піскуватої коси було ще доброї чверть верстви, та ті, що стояли на ній, так ясно їй виразно вималювалися у повітрі, що Маруся відразу впізнала знайомі постаті Семена Ворошила та Андрія Круга.

Що ближче допливав човен до піскуватої коси, то яснiш можна було доглянути, що козаки, які дожидали когось, невеселі.

Андрій Круг стояв, обпершись на свій кийок, та по-пуро дивився, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе. І ліва рука

його безнастанно робила такі рухи, якими звичайно люди виявляють свій гнів, оповідаючи про надії, приятелів або ворогів, які ошукали їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки й промовили:

— Здорові були!

— Здорові були! — відказали Киши та січовик.

Вони дивилися декілька хвилини один на одного.

Обличчя січовика й Киша були спокійні, очі їх уважно встромлені в обох козаків та її годі.

Обличчя козаків були помітно похмурі, а очі не те, щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якось або розбігалися, або ховалися під пасулені брови.

— Сюди б човен, до цього берега, — чопуро проказав Семен Ворошило.

І, мовивши це, пильно узявся пособляти Кишичеві витягти човен.

— Марусю, — сказав Андрій Киш, виймаючи з-за пазухи ключочок, — ось мати тобі прислала.

І він подав їй послужку.

— Спасибі, — відказала Маруся, — як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові. І байдуже, усе виїшло гаразд.

— А мені гостинця ніякого немає? — спитав січовик. — Коли принесли, то, будь ласка, давайте, а як ні, то так і кажіть.

— Були ми скрізь, — почав Андрій Крук, — та не так то воно все діється, як...

— Ми, ходячи коло тих ледачих підпалків, пару чобіт стоптали, — підхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так і самі панн, як ті підпалки!

Човен лежав уже на піску, і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так справа не вигоріла? — спитав січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріла, і не те, щоб вигоріла, — відказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ні, Самуся не бачили.

— Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

— Чому ж ви самі до нього не пішли?

— Та ми й думали були піти, а потому розміркували, що його не застанемо, бо він, казали, до Києва поїхав.

— Так рада була без нього?

— Без нього.

— Таку раду й радою сором назвати, — сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім рад, а інші сіли на колоди, чогоговорили про пригоди, табаки понюхали, ради послухали та й додому пішли!

— На чому ж стали?

— А ні на чому не стали. „Подумаємо“ — кажуть:

— „ще, — кажуть, — треба подумати“.

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидаючи цієї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги,

обійдїть кого треба і скажїть, що коли на призначений час не буде все справно, то дїло пронаде. А коли тепер дїло пронаде, то нехай уже на нас не покладаються.

Нї Андрїї Крук, нї Семен Ворошило нічого на це не відказали, може, тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки, одначе, чомусь довше, як звичайно, запалювалися. Нарешті, як уже дим пішов клубком, Семен Ворошило промовив:

— Воно, може б, і краще, якби підїждати звісток від Бруя та від Поника.... може б, воно певніше... Вже бїльше ждали... Вже можна б заждати малїй часок...

— Так, воно справдї буває, що поспїшиш, то людей тїльки насмішиш, — завважив Андрїї Крук, застеливши сїбе цілою хмарою диму.

— Швидкі дїла під лавкою лежать, — додав Семен Ворошило.

— Воно, певно, всяко буває, — відказав сїчовик.

— Якби тоді не послухали вашого первохода та не поспїшали, то от тепер, може б, і не пошилися в дурні, — сказав Андрїї Крук.

— А за моїм дурним розумом, так ви тим то й пошилися, як ви кажете, в нерозумнї, що ви й тоді вибиралися, як паничі за море утят полювати.

Поки велася розмова, Кнїш, не упускаючи її слова з неї, назбирав сухого очерету, розпалив огнище її миттю наготовив усе, що треба, щоб зварити кулїш.

Декїлька хвилини тяглася мовчанка.

Потїм сїчовик, як звичайно, спокїйно спитав.

— Так на чому ж ви станете, панове козацтво? Віднесете мій уклін, кому треба, чи ні?

— Та чому ж, це можна, — відказав Андрій Крук.

— Це можна, — мовив і собі Семен Ворошило.

— Тільки от що, — сказав Андрій Крук, — даремне ви так поганяєте...

— Пане Андрію, — відказав січовик, ми з вами, мабуть, не збалакаємося. У мене, як у тої завзятої жінки, що чоловік її топив, та не навчив, що все буде стрижене, а не голене. Вкиньте мені у Дніпровий вир, а я, йшовши до дна, ще покажу вам пальцями ножиці.

— Лихо та й годі, — промовив, ніби про себе, Семен Ворошило.

— А що, скоро кулінем почастиєш? — спитав січовик Книша.

— Закипас. Сідайте та беріть ложки!

Всі посідали кругом казанка.

— Чого, Марусю, така журлива сидиш? — спитав січовик.

— Натомилась, мабуть, — сказав Андрій Крук.

— Ні, — відказала Маруся, — я не втопилася.

— Затужила за своїми, — сказав Семен Ворошило.

— Ні, — відказала Маруся, — мені не тужно.

Одначе, очі її, тривожні та сумні, були звернені на січовика.

— А от я її розвесело, спробую, — сказав січовик. — Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га? Хочеш?

— Хочу, — відмовила Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив!

„Жив-був рак. Чудовий рак. І трапилося так, що вся вода геть висохла коло його хати і треба, хоч умирай, добути води.

„От рак сидить та й каже:

»Кого послати по воду? Кого послати по воду?«

— Милости просимо, куліш готовий, — промовив Кннш.

Усі взялися до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій царниці, так і вона б із пальчиками його з'їла, — сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрий куліш, — ствердив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, видно, доля ще служить, — сказав Кннш.

„Ну, от довго так рак думав”, — оповідав січовик, — „кого б це по воду йому ціслати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги не знає, а оцей, хоч і знає, та не певен; один не женатий, то щоб, бува, не застряг десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; п'ятий малосилий, у десятого вітер у голові, куди не кинь — то все клин.

»Піду сам! « — гадав рак.

„Узяв посудину та й пішов.

„Ішов, йшов, йшов... Іде та все лютує:

»Чого це я так біжу! От збили мене з пантелику вражі приятелі! Не буде пуття!«

— Якби до цього кулішу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було б перцю! — згодився Андрій Брук.
„І ходив рак сім літ по воду”, — оповідав далі січовик, — на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній поріг та її розлив”.

— Е, бідолашний! — сказав Кшиш.

„Розлив та її каже:

»Отак чорт швидко роботу бере!«”

Маруся розсміялася, Кшиш теж, але Андрій Брук та Семен Ворошило сиділи так статечно, як сидять тільки засватані попівни.

— Еге! місяць уже куди забрався! — сказав Кшиш.
— Пора!

Усі встали.

— Отакє, значить, останнє ваше слово? — спитав Андрій Брук січовика.

— Таке!

— Тимчасом бувайте здорові!

— Бувайте!

— А янцє там у час постановлять, кому звістку дати?

— А от Кшишеві.

— Добре. Щасливі зоставайтесь!

— Спасибі!

Човен хутко відчалив, помчав темним Дніпром, і піскувата мільна з чорними постатями її огнищем, що вже погасло, незабаром сховалися з очей.

Через три дні після розказаної попереду плавби Дніпром була неділя, і в гóроді Гадячі глухо тули старі дзвони, скликаючи тородян на утрєню.

Ледве тільки почало світати, і гóрод Гадяч із усіма своїми вузенькими вулицями, низенькими будинками та густими садками видавався, немов повитий легеньким туманом. Навіть постаті, що надходили з усіх боків до собору, і ті здавалися наче сповиті туманом.

Проте, не зважаючи на цю досвітню млу, все таки легко було розізнати і по ході, і по всій поставі, що тут здебільшого люди військові.

Напередодні йшов дощ, тепер повітря було вогке і скрізь тиша найновіша.

Така тиша, що здалека чути було кроки на мокрих вулицях та завулках: нога, що ступила необережно в калюжу, голосно хлюпала, і краплі, спадаючи з садової листви, капали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі й на цвинтарі, що надзвичайно схожий був на садок; бо тут не тільки цвіла калина, черемха, бузина, шипшина, розі, дерен, білі, жовті й рожеві акації, але й подостатком було яблунь, груш, слив, черешень, а соковита, оксамитна м'яка трава рябіла від усяких садових квіток та зілля, — зібралось вже чимло православних і, дожидаючи утрєні, балакали поміж собою про різні життєві справи.

Знайомий читачам бандурист із своєю поводитаркою

теж був тут. Він сидів на долішньому сході церковного ганку і повільним, трохи протяглим голосом оповідав козакам та козачкам, що розсілися коло нього вище та нижче на сходах та стояли перед ним півколом, як та які митарства повинна перейти душа для того, щоб по-насти в царство небесне.

Скінчивши оповідання про останнє митарство й важко зітхнувши, що їй собі вчинила більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестивий роздум і замислено поводив очима навкруги себе по речах, що починали потрохи виетунати з темряви.

Одностайну тишу перервали два прибулі молоді козаки, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким і гнучким станом, якісь особливо чепурні та жваві, як, звичайно, ті, що бувають на численних зборах, тучних бенкетах та всяких таких парадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і накинули шапки, немов це тільки їй робили все своє життя.

— А що, пан гетьман буде? — спитало гуртом кілька голосів.

— Буде, — відказали козаки.

Ці слова, сказані дзвінкими та тучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок та гадок, і він, наче з жалем покидаючи гарний світ, де вітав думками, вважав обов'язком своїм спуститися їй до інтересів інших, грішних.

— Поглянуть і мої очі на ясного пана гетьмана, — сказав він.

— І гетьманша буде? — спитала вертка, маленька, крутленька, схожа на вузлик, молодниця.

— І гетьманша буде, — відказали козаки.

— А братчиха?

— Мабуть, і братчиха буде.

— А це хто така братчиха? — спитав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — відказало декілька голосів: — Мехтодівна.

— Мехтодівна? — мовив і собі бандурист. — В наших краях нічого про неї й не чути. Що ж вона в ласці, чи що, у нана гетьмана?

— Ще б не в ласці! — відказала схожа на вузлик молодниця. — Вона тільки бровою моргне, так усе по її робиться!

— Так у великій ласці? Буває, пошле Господь Бог таке щастя людям! — зауважив бандурист: — буває!

— Та що не ви верзете „в ласці, в ласці!“ — обізався старий, сивоволосий дід, якому очі блищали з-під кошлатих брів, як ясно освічені віконця з-під розкуйовдженої солом'яної стріхи. — Вона така, що нічєї ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма, як стріла; знати, зроду ні разу ні перед ким сипни не згинала й голови не схиляла!

— Що ж, горда? — спитав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут таки додав повчальним голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий — як булька на воді: сьогодні надулася, а завтра луснула!

— Яке там приступу немає! — відказала якась

баба, висока, пряма, з блискучими, як два чорних діаманти, очима: — та вона немов налюча іскра, де не з'явиться, куди не впаде, так усе круг неї і спалахне!

— Підпалила її пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи повчальний, для звичайних хибних грішних людей трохи тяжкий тон на жартівливий.

— У неї її сирий дуб спалахне, — обізвався хтось, що сидів теж на сходах церковного танку, але доволі далеко, і не видно було його за рядами високих шапок та широких плечей.

По голосу, проте, можна було наневне сказати, що озвалася людина молода, міцна та дужка, бо голос цей дуже добре міг би замінити старий соборний галянський дзвін, що лише шипів та свистів.

— Що ж, пан гетьман обдаровує її усякими дарами, атласами та оксамитами? — спитав бандурист. — Ходить убрана вона так, як та краля?..

— Її раз козак зустрів, так попросив коня наложити! — відказала баба з очима, як діаманти.

— Вона прибирається, як проста молодиця. — підтвердив один із чепурних козаків, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким та гнучким ставом, — їй хоч і старайся, то ніяк не догодиш, бо вона все сама вмє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не приймає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан, як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч зовні і байдуже, а гінка штука, — сказав підстаркуватий вояк, що стояв коло бандуриста, спершися на свого кийка; козак і сам був зовні хоч і байдуже, а теж тонка штука.

— А що то у вас коло Гадяча за наци бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі вельможні та горді, сама пиха! Очі так навескося та зашморгом, носи догори, губа спідня на сажень вперед...

— Це московські наци, гості пана гетьмана, — поленив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже пороз'їздилися, — зауважив його товариш: — а поперед у їх ще більше у нас гостювало.

— Пороз'їздилися? Чого ж це так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було колись. Пан гетьман і частує їх, і лаєкаві речі мовить, а все не те. Чутно їй останні поїдуть.

Наступала мовчанка й тяглася кілька хвилин.

Чути було ходу на вулицях і як падали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало ясніше, виступало з темряви, прибирало свої правдиві обриси, немов хто помалу здіймав імлісте покривало.

Справа почулася повільна, мірна, певна хода; між деревом появилася висока, огрядна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михайло! Отець Михайло! — пронеслося між людом; хто сидів, підвівся із свого місця, хто стояв, обпершися на кийки, випростався.

Отець Михайло був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постава, суворе обличчя; але з лагідним та ласкавим виразом, сива, хвиляста; подібна до водоспаду, борода, спокійні рухи, пронизуваті, ясні й zarazом зовсім лагідні, сяйчі очі, все це становило ідеальний тип настиря, яких доводиться зустрічати частіш на малюнках, ніж у житті.

З того, як його всі обступили, можна було помітити, як сильно шанували його нарафіяни.

Бандурист теж підійшов під благословення і підвів свого поводитаря.

— Благословіть, панотче, — сказав він; — ми з далеких країв, прийшли помолитися в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, панотче, й поводитарку мою. Пильнуємо, панотче, щоб жити по-християнському, один одному помагати. Я не з одної печі хліба контував, усього побачив на довгому віку, так от можу її наставити на путь життєвську істинну, а в неї жвава молода сила, то вона мене, старого, де з гори зведе, де під гору піддержить... Треба помагати одно одному. В Святому Письмі сказано: „Носіть тягарі один одному“. Одною рукою вузлика не зав'яжеш...

Отець Михайло, що спокійно, лагідно та пильно слухав мову балакучого бандуриста, на останньому його слові не то щоб стрепенувся — цього не можна було напевне сказати, — а якось особливо пильно зазирнув йому в очі.

— Еге, — мовив далі балакучий бандурист, — ска-

зано: одна головошка і в печі гасне, а купа і в полі куриться.

Світлі, ясні очі отця Михайла все так само проникливо, щільно, лагідно, суволийно дивилися на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воеводі з...

— Розумні речі говориш, — перебив його спокійно отець Михайло, — усе добре на землі держиться згодою православних, і кожен, скільки сили його й уміння, повинен пособляти ближньому. Здалека Бог приніс до нас?

— Та мало не всю Україну перейшов, поки сюди дістався.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михайло смтав це тим самим рівним, спокійним голосом, але якось особливо повільно та виразно.

— Такі жита, що хоч зеленими жати, то можна, — відказав мандрівний бандурист своїм звичайним, безжурно-повчальним тоном, що став, либонь, у нього звичкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьман! Пан гетьман! — скрикнули чепурні козаки.

Усі звернули очі в бік, звідки чути було, як торохтять колеса та тупотять баскі коні.

Отець Михайло ввійшов до церкви.

Пан гетьман та пані гетьманша мали вигляд значний, як і годиться: атласи, оксамити, золоті обручки та вишивки, дороге каміння та яскраві кольори, як сід, ішли впарі з опасетим виглядом, пишою, розмашистою ходою та вищеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили на середину церкви, ласкаво киваючи головами у відповіть на почтиві низькі поклони простого люду.

Не вважаючи на цю величність, дехто, мабуть, із тих, що ближче та краще знали пана гетьмана, доглядали в ньому цим разом щось надзвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив один.

— Пан гетьман сьогодні невеселий! — сказав другий.

— Що це пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла в четвер, їхала з хутора, — встряла малюсінька молодиця, похожа на вузлик, — так він такий їхав, як хмара! Поводи попустив, голову схилив, а брови мало не перехристилися. І такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха, братчиха! — прошуміло кругом.

Бандурист звернув очі на братчиху.

Порівняння з „палючою іскрою” було не погане, а гадка, що ця пряма, як стріла, спина зроду ні перед ким не вгиналася, що ця смілива голова ніколи ні перед ким не схилялася, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ганку, поводитарка мандрівного бандуриста спинила її тихенько за широкий рукав сорочки.

— Пані, — сказала поводитарка — хустку згубили.

І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержала ходу, обернулася, глянула на червону хустку, на дівчину, що держала її, узяла хустку і сказала:

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що нерви в неї були міцні, що вона не здригнеться від будь-якої несподіванки, не покрикне від жадного переляку або здивування, що темні, великі, глибокі, як море, очі просто глянуть на все і так само мало померкнуть або зажмуряться, як ясні зорі, що освічують із високости грішну землю.

— Як тебе звуть, моя яєчко? — спитала вона.
— Ти, здається, не тутешня?

— Ні, я здалека.

— Здалека? Тим то така зморена? Звідкіля ж ти?

— Де там їй пригадати всі села та хутори, які ми переходили ласкава пані, — встряв бандурист. — Повидали ми усього: і доброго і лихого, і правди, і кривди, тинялися по берегах і по болотах; ну, та, дякувати Богів! милосердному, видобулись таки на добрий шлях. Криво запрягли, та прямо поїхали.

— Ну, й хвалити Бога, — відказала братчиха. — Ви приходьте на гетьманський двір, — додала вона, —

пан гетьман та пані гетьманша люблять слухати божественні псалми.

Сказавши це, вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді вже примітно стало її панабратчика, що стояв тут та уважно прислухався; про нього то старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір, — казав і собі пан братчик.

Бандурист поклонився низенько й відповів:

— Спасибі ласкавому панові за ласку. Після відправи зараз прийдемо.

З середини собору вже доносився спокійний дужий голос отця Михайла, запахло ладаном, гримнув хор толосистих співаків.

Утренняя почалася, і всі разом сунули у старий соборний будинок, черпаючи ліктями та плечима численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та грішниць, які пручалися, роззявши рота й вирячивши очі, у вогні і таким чином наочно малювали страшне майбутнє тих слабких, що не мають сили стати напроць світової спокуси.

XX.

День був душний та гарячий, не вважаючи на те, що краплі вчорашнього рясного дощу зіскрилися на траві, і якась молода, чорнобрива козачка, розмовляючи

з чорнобривим та молодім, як сама, козаком, що зв'язав їй, знати, якісь дуже для нього цікаві та важкі речі, раптом обсинала свого розмовника дощем теплих, чистих, блискучих крапель, непомітно струснувши густолисту, розквітлу гілку старої, з широким наметом калини, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підскочив із надзвичайною для нього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало перед тим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготалася, обтираючи вишиваним рукавом білої, як сніг, сорочки свіжо щоку, на яку теж попали бризки.

Гадяцькі вулиці здалека були схожі на чорні оксамитові стрічки, обведені подекуди блискучими обручками та оторочені яскраво-зеленою торочкою, зблизька — на розведений дощем чорнозем, облямований густим морогом та вимережаний доволі глибокими калюжами.

Безнастанно чути було грюкання дверей, що відчинялися та зачинялися, і в повітрі далеко розносилися на всякі голоси привітання, якими гостинні господарі зустрічали своїх святкових гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сяйвом, але сліпило й небо своєю ясною блакиттю, через що чорні хмари, що насовувалися з заходу, здавалися ще чорніші; береги їх вирізувалися ще гостріше.

— Вночі буде велика буря, — промовив пан гетьман.

І промовив це він з якимсь неспокоєм; водночас таке важке зітхання вихопилося йому з грудей, що мо-

сковський боярин з русявою бородою, що сидів напроти нього на рундуку, за столом, спитав:

— Пан гетьман знати, боїться бурі?

— Сила Божа, а тому кожен християнин мусить дрепетати, — відказав пан гетьман замислений.

— Господь милосердний, помилує! — казав московський боярин з русявою бородою. — А хмари насовуються великі!

— Еге, великі, — підтвердив пан гетьман, поглянувши невважливо на темну смугу хмар, що хутко насовувалися на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якось мляво, знехотя, часто проводив пальцями по чолю, неначе почував там нестерпний біль; померклі очі його зверталися кудись у далечинь, на всьому його ловному, гладкому обличчі та й не тільки на обличчі, навіть на всій його важкій, товстій постаті ходив відбиток якоїсь внутрішньої тривоги та втоми — що була, можливо, наслідком згаданої тривоги, нестерпучої для розпещеного пана.

Та наскільки гетьман був млявий невважливий та стурбований, настільки його розмовник і гість, московський боярин з русявою бородою, був жвавий, в'юнкий та безжурний. Важка, незграбна постать пана гетьмана здавалась іще важчою та незграбнішою, коли порівняти її до його огрядної, але верткої та гнучкої постаті: напівзалющені очі пана гетьмана ще більш тьмяні та мертві, коли поставити поруч із його очима, що розбігалися на всі боки, допитливими, блискучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свої блискучий погляд на хмари, що насовувалися, і глядячи білою рукою свою руську бороду: „якось Господь помилує!”, — він немов виявляв цією фразою всю свою вдачу.

Можна було напевно сказати, що в ньому не забракло і бистрого, меткого розуму і прозірливости на десятьох, але що над усім цим панує безпечно „якось”, що заправляє усім іншим.

Можна було битись об заклад, що перш ніж перебраться, наприклад, через провалля або тоненькій, хисткій жердці, він дуже добре тямитиме та зважить усі наслідки такої переправи, але, струснувши кучерями, скаже: „Якось переберуся!” — і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і тоді, коли потрощить жості, а голова зостанеться ціла, він знову з першою опазією так само струсне кучерями, так само скаже: „Якось переберуся” і так само безпечно піде.

— Усі ми люди грішні, — відказав пан гетьман, — і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної відплати!

Пан гетьман сказав це повчальним голосом, яким звичайно говорять такі речі, але в сухому тоні його знати було скоріш подражнену полохливість вельможі, ніж скруху християнина.

— Господь довго гріхи терпить, — відказав московський боярин, либонь, уважаючи своїм обов'язком при цих словах підвести свої блискучі жваві очі, що

розбігалися на всі боки, до неба; але на півдорозі до блискучого етеру спустив зні їх на стежку, що вилася по широкому дворі, якою поволою наближався старий бандурист із засмаленою дівчиною в вінку із свіжих квіток.

Очі пана гетьмана, що скося втоплені були у співрозмовника, ту ж мить звернулися слідом за його поглядом на стежку, і дивно вилинула на нього поява старого бандуриста: мляве байдуже обличчя відразу снахнуло, потім поблідло й губи трохи затремтіли; він хутко повів рукою по чолі, заморгав і тривожно, допитливо глянув на московського боярина, немов бажаючи вичитати на його обличчі, чи не закралося йому в душу яке підозріння.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі, читати можна було тільки з його боярського дозволу, — нічого не виявляло, крім цієї порожньої, нудної цікавості, яка посідає людей, що дового пробувають у глушині та на самоті або посеред людей, що давним-давно їм уздовж, уперек і наскрізь знані, що їм ні трохи не цікаві.

Не знайшовши в обличчі московського боярина нічого особливого, пан гетьман спустив вії на свої руки, складені так, як їх звичайно складають духовні або дуже богомільні особи, що здавна звикли не тільки до молитви, але й до сценічної, коли можна так висловитись, її прояви. В цьому стані обняли його, здавалося, тяжкі думки та гадки, чи краще побожні міркування, що заносять зі світу грішної дійсности в світ вищий,

який побожна уява заселяє двокрилими янголами та херувимами, шестикрилими серафимами, чудесним блиском, чудовим сяйвом та райською музикою.

І так глибоко задумався пан гетьман, так увесь перенісся в інший, кращий світ, що московський боярин мусів двічі повторити:

— Пане гетьмане, старці прийшли. Пане гетьмане, прийшли старці.

Пан гетьман нарешті очунав, обернув очі до прибулих старців, ласкаво нахилив свою вельможну голову у відновдь на їх низькі, мало не до самої землі поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протяглим добродушним голосом звелів почастувати прибулих.

— Чи дозволить ясновельможний пан гетьман заграти та заспівати старому бандуристові? — шанобливо спитав старий бандурист, за кожним словом або низенько кланяючись, або скидаючи таким покірним поглядом, що вартий усякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив і запросив утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою вельможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист, виявивши з належною шанобою свою покірну вдячність за милостиву ласку ясновельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах у кутку рундука, й опинився геть у затінку. Московському бояринові, що досить уважно розглядав старця,

було видно тільки частину його сивої бороди, могутнє плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг, полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастанні подорожі і курними, і болотяними шляхами. Уся постать та обличчя його тільки миготіли курними плямами крізь зелену густу сітку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинулася над усім рундуком, що віги її черкалися об поміст своєю блискучою зеленню.

— Надінь шапку, старче, — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, теж ніби машинально, і звернув очі на дівчину, суцютницю старого бандуриста.

Московському бояринові було вигідно її розглядати: вона вместилася саме напроти, та ще до того сонячний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла й почувся спів.

Ой, раю пресвітлий, ой, раю прекрасний!

— співав побожний старець.

З першими звуками з'явилися вельможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько примостилися віддалеки і теж стали слухати величні співи псалмів.

Обидві жінки сиділи, склавши руки, в однаковій покірній позі із спущеними додолу очима, являючи із себе тип шляхетних невольниць; але, мабуть, ніколи дві осо-

би одної статі та сливе однолітки не були такі психомі одна на одну.

Вродливе панське обличчя вельможної лані гетьманші відбило на собі яскраву печать довгої пудьги та суму, що часто розвиваються від розкішного порожнього життя, і до того щось ніби непевність, що буває у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснить їм незрозумілу лекцію, яка до того здавалася нестерпуча, але яка відразу стає цікава, — стан того дитячого, недосвідченого, незвичного роздуму, що ще не сягає далі, як оте тривожне „як же це?“, „та невжé?“, „так ось як!“, та турботу мирної домонтарки, що несподівано пустилася в незнану, небезпечну путь.

Обличчя братчихи визначалося спокоем, але цей спокій можна було прирівняти до спокою гарячого літнього дня, що тоді був: усе цвіте, пахне, дине тисячами живчиків, нема бурхання вітру, не чути туркоти грому, не блискає блискавка, але ви знаєте, що відразу може все навкруги потьмаритися; може розгулятися така хуртовина та буря, що багато дечого знищить із околиць квітучої краси.

Ой, раю пресвітлий, ой, раю прекрасний!

— співав старий бандурист.

— Дівчино, як тебе звать? — спитав московський боярин маленьку супутницю сивоволосого бандуриста.

У московського боярина голос був взагалі м'який, але тепер, коли він ще спустив його, мабуть, щоб не заважати іншим втішатися співами псалмів, він став

зовсім оксамитній; обличчя у московського боярина було взагалі привітне, але тепер, мабуть, щоб піддати заохоти маленькій старчусі, яку він шанував своїм боярським милостивим словом, воно обернулося ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: „Коли ти розумниця-дівчина, то вже в мене за медяника діло не стане”.

Не зважаючи на це, ясні очі дівчини звернулися на московського боярина недовірливо; вона нічого не відказала на його ласкаве питання і, либонь, ані трохи не похилилася на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин поблажливо повторив своє милостиве питання:

— Як тебе звуть, дівчино?

Дівчина спустила очі й відповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, немов бажаючи цим висловити: „Ну, коли Марусею, то їй дуже добре; тобі журитися нема чого”.

— Притомилася Марусю, еге? — тягнув він знову.

Маруся знову не відповіла і він знову мусів повторити своє питання, що одначе його ані трохи, мабуть, не гнівило, бо здобувши нарешті відповідь: „притомилась”, він так само приязно спитав:

— Путь далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову дика мужичка не відказала відразу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив:

— Далека путь? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В ту мить голос бандуриста змовк; чути було тільки саму приємну, дзвінку пригру на бандурі.

Пан гетьман, що досі весь був потонув у думках, слухаючи божественну псалму, немов прокинувся, підвів голову й очі його зустрілися з очима значного гостя.

— Душеспасительно послухати, — промовив пан гетьман, ніби про себе.

— Душеспасительно, — ствердив значний гість.

Потім, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він спитав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як співаєть-ся вірша про розбійника придорожнього?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого, — відказав бандурист. — От про поповича знаю, і про невольника знаю, і про вдову...

— Ти навчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. — Славні гуслі які в тебе! А дай но, я ближче розгляну!

— Гаразд, вельможний пане, дивіться, — відказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринові.

Обертаючи в руках немудрий струмент, боярин сів коло старого бандуриста, одним східцем вище; знову сказав:

— Славні гуслі! Славні гуслі!

Вихваляючи бандуру, він дививсь, одначе, не на неї, а просто в лице її власника.

Але власник, хоч людина, знати по всьому, надзви-

чайно сумирна, ні трохи не збентежився від лийного боярського погляду.

З належною шанобою, але зовсім вільно поясняв він цікавому бояринові устрій свого струменту; не тільки не виявляв охоти залишити з великим гостем розмови, від якої часто бентежитья проста людина, але навіть захоплювався; наводив зовсім сторонні випадки, як із свого мандрівницького життя, так і з життя своїх товаришів-бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питав він. — Невже не знаєте? Отакий височенний, чорнобривий дід, довга отака носюра, і сліпий на ліве око? Так таки ви його не де й не зустрічали? Дивно мені: його, куди б не мішов, скрізь стрінеш. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здибав на тому тижні у Бобріках. „Е!, — кажу, — біса тишиш, Семене?“ А він, бачите, грає молодцям „Добру жінку“. Він, добродію, завзятий чолов'яга: тричі був жонатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ця бандура зроблена, що грає, що хоче. Сам, добродію, на свої оці вуха чув (тут бандурист доторкнувся до своїх вух), як Семен каже: „Заспіваво вам про Ярему“ — тиць, бандура грає про Голоту! Характерна бандура! Ії, кажуть, характерник робив. І вже в кого совість нечиста той краще і не підходить слухати: — ославить на всю громаду! Та і почне вигравати: „ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів не додержуєш“ — одно слово: що кому слід, тим і почаєтує.

— І тобі вигравала ця бандура, люб'язний чоло-

віче? — спитав боярин, що слухав бандуриста з ласкавою увагою.

— І мені вигравала, добродію.

— Що ж такеє тобі вона вигравала? Мабуть: „Чоловік божий, правдолюбець перехожий!“ Е?

— Ні, добродію, — зітхаючи, з сердечною скрухою відказав бандурист: — ні! Я чоловік грішний. То було у п'ятницю; прийшов я здалека, натомився, голодний такий, що мене зігнуло у три погибелі, і поплутав мене лихий... Поплутав, добродію! Заходжу до шинку, випив чарку, озирнувся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добродію, що й не сказати! І дивиться та ковбаса просто на мене — їй-Богу, добродію, так от і дивиться, так і дивиться... І чую, шепче мені: „З'їж, з'їж, ізроду такої не кунтузав“. Я туди, сюди — ні, чую, вже по губах мене мастить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І з'їв я, добродію. Сам не знаю, як з'їв, а з'їв... І що ж думали б ви? Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: „Ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу“... Так я й згорів від сорому... Так і згорів...

— А як ти міркуєш, люб'язний чоловіче, коли в кого нема характерної бандури, так той вже й не довідається, що ти їв ковбасу, га? — ласкаво, жартуючи спитав боярин.

— У Святому Письмі сказано: „Нема такого тайного діла, щоб воно раніш чи пізніш не виявилось“, — відказав бандурист: — а проте ми грішні (я не про вас це, добродію, говорю) доволі коїмо всяких потайних

фігляр! Інший такий штукар увесь вік свій такі штуки виводить, що нечистий з радоців тільки за живит береться, а все шито та крито. Але, — додав бандурист повчальним голосом, — коли не на цьому, то на тому світі за всякий лихий вчинок буде належна заплата!

— Платять іншому і на цьому світі, — завважив боярин не так повчальним, як значучим тоном.

— Платять, добродію, платять, — відмовив бандурист не значучим і трохи, але просто тим задоволеним, урочистим тоном, яким побожні люди пророкують кару поганам та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Боярина, ніби з гульні та нудги, либонь, дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого у своїй ласці та гордоцах вельможу.

Пан гетьман сидів, як перше, склавши руки та вже не являв собою людини, що вітає в вищому світі! — зовсім павнаки: його, здавалося, опанувала страшена тривога і вряди-годи, користуючись із того, що значний гість обернувся до нього спиною, він кидав, немов шукаючи рятунку, перелякані погляди на пана братчика, що тихо виїшов теж на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоем ніби промовляв ранові гетьманові:

— Покищо байдуже, покищо ще годі лякатися. Побачимо, що далі буде.

Але ще частіше пан гетьман звертав благальні очі на пані братчиху і, одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що відразу заспокоював його, ти-

хенько зітхав, тер чоло рукою та намагався виглядати, як личить мужеві високого стану.

Пані гетьманша, що, видимо, не розуміла, але інстинктивно прочувала, що всіх потайки займає щось важне, що десь таїться поблизу небезпека, якійсь час пильнувала за всіма, але потім, ніби признавшись собі, що це пильнування марне, знову віддалася покірним думкам та гадкам, і можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з мандрівним бандуристом, коли б пані братчиха не встала із свого місця і, проходячи в садок, не потурбувала боярина, що саме слідів на дорозі.

— Дозвольте пройти, — промовила пані братчиха, шапобливно низенько уклоняючись.

Боярин поспішно, миттю вступився, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло, і він, немов захоплений зненацька чимось несподіваним, довго дивився услід ставній постаті, що спокійно зникала в густій зелені розквітлого саду.

Потім він знову вернувся до бандуриста, але тільки поглянув на нього і вже не вимовив і слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина відразу обняла притьмом якась турбота, але тоді було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його нераз спалахувало та радісно чогось оживало.

— А що, давно-ти був у Чигирині? — спитав він бандуриста, звернувши на його обличчя той невиразний погляд, яким дивляться люди, що цілком заклопотані

своїми справами і тільки машинально вимовляють якінебудь нецікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирин тепер трудно пробратися, добродію, — відмовив бандурист: — скрізь військо, ляхи, татарва... По всіх шляхах так і дзижчать кулі... кому світ немилый, то хай тільки туди сунеться — його справи кінець. Я, признаюся, зазнав теж страху чимало. Наслухавшись усяких таких оповідань про різню тамечки від одного земляка, Івана Дудника, йду та міркую: „А що, коли на мене наскочить який нехрист?“ Коли не чую, земля гуде. Зирк, просто на мене жене щось чорне. А я йшов стеновим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, п'яте, десяте — мені привиділася ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все ж присяду в траві — може, дідько промчить мимо. І лігма отак на землі простягся та й лежу — не дину, а сам думаю: „А ну, як розтончуть?“ І от, чую, хроне щось коло самого мого правого вуха і траву смиче, та все ближче та й ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я вимовив: „Господи! одпусти мої согрішення!“, а мене як і рвоне щось за чуба! Я заревів на весь степ. Що ж ви думаєте, добродію? Це якась клята телиця мені такого страху завдала і мало чуба не відгризла. З погорілих хуторів усю худобу загнали в степ, і худоба ця тут здичавіла. Телиці почали гуляти, побігали собі та й почали пастися, а одна от мало не понаслася моїм чубом... Зазнав страху я тоді! От уже правду кажуть, що у страха великі очі! Та як його не злякаєшся, коли страшно?

І не хочеш, а злякаєшся. І найеміливіші — сміливі тільки до якого часу. От у мене був земляк — він уже топер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там розкошує серед райських квіток та солодких медів! — і земляк цей нічого на світі не боявся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову не уважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомилася, — промовив він.

— Втомилася, добродію, — відповів бандурист.

— На тобі шажка, купи собі медяника, — мовив боярин до дівчини.

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого ж ти не береш? Ти жива, чи кам'яна, га?

Дівчина сиділа весь час так тихо та непорушно, що їй, справді, можна було вважати за кам'яну, якби не її ясні очі та не живий рум'янець, що яскраво спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй Марусю, дякуй панові, — сказав бандурист. — Вона в мене дуренька, несмілива, добродію, ви їй вибачте...

— Дякуй, Марусю, панові, дякуй!

Маруся встала і вклонилася.

Але милостивий вельможа, що нагородив її щедрою милостиною, вже не бачив цього вдячного поклону.

Неіаче порушений якоюсь не оборною силою, він рушив до дверей у середній світлиці.

Одначе на порозі він спинився, оглянувся на пана гетьмана, яено доглядив на його обличчі той вираз, що

буває в людини, яка нарешті увільнилася від петлі, що її душила, добре зрозумів цей вираз, ухопивши рукою за одвірок, немов бажаючи вдержатися цим штучним чином на своїй стійці, і на губах його з'явилася усмішка, що виразно промовляла:

— Ех, ви! Чи вам обморочити мене?

Але в ту хвилину з глибу саду донісся спів. М'який, низький голос співав українські пісні:

Тиха вода береги поминає,
Великий пан до мене прибуває.
А у мене думу,
Як на морі шуму...

З першими звуками цього голосу боярські пальці, які зразу так міцно були вчепилися за одвірок, що побіліли, разом ослабли, розтулилися, на боярському обличчі промайнуло: „Гинь усе на світі, а я уп'юсь цим хмелем!“ і, струснувши своїми пишними кучерями, боярин зник.

XXI.

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомилася, ясочко? — спитав січовик.

— Ні, не втомилася. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Недалечко. Он, бачиш, попереду праворуч ліс? В тому лісі ми й спочинемо. Ти, може, втомилася, га?

— Ні, ні, — далабі, ні!

Але він все ж таки нахилився й заглянув ніжно та турботно в зазмалене личко.

— Не втомилася? — повторив він. — А хто лукавить, знаєш, що тому буде на тому світі? Чи не доведеться тобі гарячу сковороду лизати, га?

— Не доведеться, — відказала Маруся, і білі її зубки блиснули з-за свіжих уст.

Подумавши хвилину, вона обернула свої темні, блискучі очі на супутника й додала:

— Та вже краще лизатиму, аніж задержатися!

— Я гадаю, краще отак зробити! — сказав він і, нахилившись, узяв маленьку софістку на руки й паніс її, як лезеньке перце.

— Ні, ні... — скрикнула вона. — Я сама піду, я сама.

Але дужі руки міцно її придержали й тихо вимовлені слова: „сиди тихо, моя ясочко” звели панівець усякий онір. Вона обняла смугляву, як темна, зіолірована бронза, та, здавалося, міцну, немов бронза, шию і припала головою до його дужого плеча.

Почало смеркати, і не було вже полуденної палючої спекоти; дорога, чи краще мовити — стежка, вила-ся то через поля, по вузьких межах, між високим, гу-стим, як бчерет, житом, то по невеличких гайках, де було повно квіток, гнізд, пахощів, різноголосих і різно-перих птахів, веселкових метеликів, диких бджіл, сма-рагдових коників, золотих стяжок сонячного проміння та холодку. Вряди-годи донебудь відтак майоріла дзві-

ниця сільської церкви, блищало озерце, річка або ставок, розкинулася, як темний оксамит, широка лука, виднолося сільце з блискучими білими хатами, яке рябіло в очах розквітлимi городами, зеленіло садками, або білів з-за дерев самотній хутір.

— Бачиш, скільки волошок та кукілю в житі? — сказав січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого й негодами, і суворим життям обличчя, коли він спинився та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках, оксамитні чашечки синіх волошок та малинового кукілю, що миготів між тустим, освіченим сонцем, колосом жита.

— Знаєш що, Марусю? Тут варто присісти та вінок сілести! — говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи це, він обережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному моріжку на межі і, простягнувши свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати волошки та кукіль, озирнувшись на неї з усмішкою і промовивши:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо та слідувала за кожним його рухом, а він уряди-годи обертався до неї і, показуючи квітку, вирвану з коренем незвичкою до такої делікатної роботи рукою, сміявся їй весело ганив свою незручність.

— От воно! — казав він, — застав дурня Богу молитися, то він і лоба розіб'є! Ото моторний козак!

Другого такого зручного й пошукати! Пошли ведмеда перепелиць ловити, то й ведмедеві, чого доброго, до моєї спритності далеко...

— Годі, годі, — сказала Маруся, збираючи квітки, якими він обсилав її з усіх боків.

— А, може, ще? — питав січовик. — Ось славна квіточка, пишна така, що диво!

Він подав їй волошку, що була справді надзвичайно велика та свіжа, а потім сів поруч із нею і дуже уважно та цікаво стежив то за роботою засмалених рученьят, які швидко та вміло сплітали квітки у вінок, то за змінами на личку, нахиленому над цією роботою.

— Над чим задумалася, Марусю? — спитав він. — Що згадала?

Чи він умів так добре вичитувати з обличчя, чи добре вивчив це обличчя, тільки не помилився.

— Я згадала, як ми плели вінки вдома, — відповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ні, байдуже...

Але плетіння вінка відразу спинилося, бо великі темні очі застелилися сльозами.

— Дуже сумуєш, моє серденько?

Сльози ясні, краплисті враз покотилися по щічках, ручки випустили квітки й хутко затулили личко, з грудей вихопилося тихе ридання.

Але вона скоро перемогла це хвилювання, що захопило її несподівано, й, утираючи рукавами сльози,

звернула вогкі очі на сунутника і повторила ще тремтучим голосом, але вже з усмішкою:

— Ні, байдуже...

Та почувши, що сльози знову підступають, вона, все ж усміхаючись, додала:

— А дуже гаряча сковорода, що дають лизати на тому світі?

Не діставши відповіді та бачачи, що обличчя його охмарилося, вона тихенько доторкнулася до його плеча. Він мовив тоді:

— Тяжко тобі, Марусю?

— Адже ж і тобі тяжко, — відказала вона, — і всім?

— Правда, всім.

— Ходім!

— Ходім!

Вони взялися за руки й пішли далі.

Незабаром збоку показалося село, куди провадив вузьенький в'їжджений шлях, перехрещуючи межу, якою йшли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу, — відказала Маруся.

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим більш у ньому жінок, матерів, сестер та молодих, що плачуть, бо цим шляхом багато пішло чоловіків, братів, женихів та батьків у січу, і ніхто не відає, хто з них вернеться. Врем'я люте, Марусю, розумієш?

— Розумію, — відказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчки.

Ліс, який синів здалека і на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, — коли почали до нього наближатися, ставав дедалі зеленіший, потім вирисувалося темне листя дубів та кучерява зелень беріз на узліссі.

— От ми їй примандрували, — сказав січовик. — Зараз знайдемо затинний куточок та відпочинемо.

Проте, довелося шукати такого куточка довше, як думалося: гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім гілля на деревах, що хльоскало по обличчі, крім кущів шипшини, що чіплялася за волосся її одягу та дряпала гострими колючками, крім поваленого дерева, що перегороджувало путь, перед ними ще стілилися берізки знизу й сіті хмелю зверху.

Але січовик, мабуть, знав, куди йде, бо не раз спинявся, позирав на всі боки, розважав і знову далі відхиляв віти та рвав плетениці виткої зелені.

Нарешті вони вибралися на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Відпочинь, Марусю, — сказав січовик. — Таких оксамитів і в самого вельможного пана гетьмана немає, які зростають під оцим дубом! От іди по сюди... Та й сам дуб, нівроку йому, деревце!

„Нівроку йому деревце“ далеко розкинуло пишні віти й утворило щось неначе зелений храм, де було тихо, темно й не жарко. Проміння сонця сюди не доходило, і тільки видно було, як воно пронизувало листя

сусідніх дерев або надало ясними плямами та смугами на їх коріння та стовбури.

Недалеко від дуба стирчав високий старезний пенек, геть почорнілий, без жадної ознаки життя, а проте на одному зігнилому його боці зеленіло щось.

Марусині очі дуже хутко закріпилися надзвичайне явище, але Маруся, видно, стала дуже обережна після того, як ми бачили її в погорілому селі коло кришці, бо тепер вона не то що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть не довго дивилася на річ, що звернула її увагу.

Все це не втаїлося від гострозорого січовика.

Узявши з верху сухого пенька ще не зів'ялу гілку калини, він кинув її Марусі на коліна і сказав з умішкою:

— З тобою, Марусю любя, можемо діло робити. Е, якби то всі такі були, як ти!

В цю мить звідкілясь, із глибини лісової, донеслося щось похоче на крик пугача.

— Рано пугач занукавав, то й голосу не виведе, — зауважив січовик. — Добрі пугачі ось-як пугають.

Він поклав два пальці на губи, і з його уст вискотилося таке „пугу“, якого не посоромився б найголосніший із правдивих пугачів.

І це „пугу“ мало силу: з трьох боків обізвалися молоді пугаченята.

— Посидь тут, Марусю, — сказав січовик, — я скоро повернуся.

— Добре! — відказала Маруся.

Січовик відхилив віти і кинувся в гущавину, але раптом спинився, обернувся до Марусі й промовив:

— Не тужи, Марусю!

— Не буду, — відказала Маруся.

Вони перекинулися усмішками, що варті були всяких слів та ласки і січовик зник.

XXII.

Маруся прислухалася до тихого хрустання сучків та шелестіння гілля доти, доки вони зовсім не завмерли, потім схилила голову й задумалася.

Було їй над чим задуматися: стільки несподіваного й таємничого трапилося з нею останнього часу, стільки важких, всесильних людей вона побачила!

А головне, стільки у всьому цьому було для неї, все таки, неясного та незрозумілого!

Вона весь час немов ходила понад краєм якогось невидимого провалля, яке вона, одначе, живо відчувала.

— З чого то люди бувають такі недобрі? — думала вона.

І в дитячій, молодій ще голові повставав цілий ряд тих суспільних питань, від яких нерозумно запаморочувалася голова і найдосвідченіших мислителів. Вряди-годи, стомлена цими тяжкими думками, на які не здобувала вона іншої відповіді, крім „воля Божа“, „Божий допуст“, вона підводила голову й озиралася навкруги.

Дивна лісова тиша та прохолода освіжали та ніжили її над міру змучене, стомлене від довгих мандрівок та безнастанних душевних тривог тіло, але водночас, у цьому її турботному психічному стані, були вони для неї якоюсь карою.

Ніякої відповіді не давала ця супокійна, байдужа природа. Якщо порівняння юної, свіжої, турботної душі з квітучою тернистою рожею і приставало до когонебудь, то це до бандуристової супутниці, що сиділа саме під наметом старого дуба, ледве помітна із-за зелені.

В лісі поволі смеркало, немов чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Ясні смуги та плями, що падали на коріння та стовбури дерев, зникли; тільки западали ще туди тоненькі стрілки пурпурового заходу.

Маруся раптом вийшла з-під дуба, жива тривога цієї хвилини поглинула всі інші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро повернуся, — промовила вона. — І нічого не чути!

Правда, нічого не було чути, хоч як вона прислухалася. Зелений ліс стояв округи стіною; навіть пташиний крик не порушував мовчання цієї пущі, навіть вітер не шелесне листом.

Раптом почувся постріл, один, другий...

Маруся випросталася, немов від громовини.

Ще постріл.

І все тихо та глухо. Напружений слух нічого не вловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здався дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухалася, потім, зморена цим хвилюванням, лишилася на старому місці, під дубом, непорушна, немов скам'яїла.

Вона навіть і тоді не підвелася, коли зовсім ясно почувся шелест, тільки щічки їй спалахнули та оці сумовито звернулися в той бік.

Цього разу надія була не марна; гілля відхилилося і знайоме обличчя з'явилося між їх зеленню, що заколисалася.

Але це обличчя було таке бліде, що радісний покрик завмер на устах дівчини.

— Марусю, — сказав січовик, — от бачиш ти — червона хустка, бачиш?

— Бачу, — відказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... Іди цією дорогою все просто... Просто, гаєм, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай... і стежка..., підеш стежкою в той гай... Стрінеться тобі чоловік, скаже: „Помагай Біг, Марусю!“ Ти віддай йому цю хустку і відкажи: „Боже помози!“ Чуєш?.. Пам'ятатимеш, Марусю?..

Він говорив це виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідше та блідше, краплистий піт капав йому з чола і стояв він не так, як завжди, не просто, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду, — відказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, заміться, моє серце, іди!..

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холодна рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочко. Поспішай по хутчій... Віддай хустку... Сюди... йди..., — сказав він так переконливо та поважно, що вона вже більш не зважилася питати.

Він хотів відхилити віти, але не зміг. Така безсильність у людини, на яку вона звикла дивитися, як на втілення всіх сил, фізичних та моральних, вразила Марусю. Вона страшенно зблідла, але, свято виконуючи його бажання, нічого не сказала.

Чітсь інші руки, жиливі та трубі, — свої, робітницькі, як зараз помітила Маруся, раптом простяглися та відхилили гілля.

— Не бійся, Марусю, — промовив січовик: — це мій товариш... Він тільки чужих кусає... Правда, Іване?

— Звісно, правда, — відказав густий бас, міркуючи з того, скоро можна було повірити, що власник його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за цим Маруся побачила, насамперед, високо між листом, невелику голову, смугляве обличчя із світлими вусами та пару блискучих очей, а потім — довжезну, чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— Оце й є мій товариш Іван, — сказав січовик Марусі.

— Бачиш, який: дуби в лісі переріс!

Іван, посуваючись наперед, декілька разів зупинявся та оглядався на товариша, немов ждучи, чи не

треба буде йому допомогти, але січовик тоді кожен раз відказував йому:

— Іди, йди, Іване!.. Чого ж ти став? Може, ти задумав квітки збирати у траві чи грибів пошукати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Багато скоріше, ніж сподівалася Маруся, вибралися вони на узлісся.

З цього боку, коло самого узлісся, починалися поля, і вузьенька межа між розквітлою гречкою, понад якою бринів рій бджіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавалося, манівцями вилася до слободи, що майоріла на небосхилі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гаї.

— Бачиш, Марусю, он гаї... отой, останній... Іди, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй достеменнісінько таку саму хустку, яку вона раз підняла на церковному ганку й подала гетьманській пані братчисі.

Маруся взяла хустку, думала йти, але тихо скрикнула й стала.

Січовик, що поклав їй, голублячи її, руку на голову, раптом похитнувся і коли б не товариш Іван, певно впав би.

— Кров! кров! — скрикнула Маруся з жахом...

Кров, справді, свіжа тепла кров просякала крізь стареньку свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Марусю, байдуже, — промовив січовик. — Пам'ятаєш, що ми з тобою говорили? Не той

гозак, що за водою пливе... а той, що проти води... Це загоїться... Адже ми з тобою пустилися не ягоди-малини збирати..., солодкого й сподіватися годі... Іди, моя ясочко..., йди..., зав'яжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремтучими рученятами зав'язуючи, за його порадою, червону хустку...

— Я прийду, моє серце, прийду..!

Почулися один за одним, три постріли.

Товариш Іван велухався й промовив:

— Вони!

— Іди Марусю, йди... — повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голівці, але рука не звелася.

Він тільки промовив:

— Іди, Марусю: треба!

Вона пішла.

— Оглядатися можна? — проказала вона, неначе звертаючись до неprisутнього повожатого.

І оглянулася.

На узліссі нікого вже не було. Ліс здався посплічною зеленою стіною.

Це не перешкодило їй іще не один раз оглянутись.

Одначе, потураючи серцю, вона не забувала про доручену їй справу і йшла швидко, якомога.

Ось першій гай, увесь наскрізь пройнятий кармазином заходу.

Скільки тут квіток цвіте й пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, бреньять роєм бджоли. Близесенько хававкнула перепілка.

Ось і місток за гаєм. Хтось ніби женеться, прудко женеться. Треба поглянути, звідки й хто.

Схожий ніби на татарина. Еге, таких зустрічали вони не раз по шляхах і постійно від них ховалися або в рів, або в жито.

Чи не сховатися й тепер?

Він жене просто до містка. Треба сховатися в очерет.

Але вона не встигла ступити й кроку до густого очерету, що ріс коло містка, вздовж берега мілкого прозорого струмочка, немов велетенська зелена щітка: почувся постріл, і червона хустка зачервоніла на чорному шляху!.. Хустка ця брала тільки своїм кольором, сама не була така, що навіть неситий татарин не поласився її зняти і знову погнав далі, неначе обдурений надією.

Коли все втихло, із гаю, з того, що за містком, вийшов якийсь селянин із сокирою і в'язкою зеленого суччя за плечима і, йдучи мимо, нахилився, обернувшись до себе помертвіле дитяче личко, притулив руку до грудей, під якими зробилася вже калюжа теплої крові, потім промовив: „ні вже не оживеш!“ і пішов своєю дорогою.

Проте він зняв червону хустку й поніс її з собою.

*

Давним-давно це все діялося, але її досі ще невеличка могила, поблизу тих країв, зветься „Дівоча“.

Кажуть теж, що могилу цю висипав сам, своїми руками, якийсь запорожець.

К І Н Е Ц Ь.

M